

ARHIV BOSANSKE KRAJINE
BANJA LUKA

Nemoarska gradja o radnič-
kom pokretu u Banjoj Luci. Sje-
ćanja MIRONA-MIROSLAVA MANDRO-
VIĆA.-

Arhiv Doc. krajine B. Luka

ASK 209 - II/104

MOJA SINDIKALNA I PARTIJSKA AKTIVNOST

Putem veza primljen sam na zanat u Ortopedskom zavodu u Trapistima za ortopedskog mehaničara. Još u vrijeme izučavanja zanata pristupili su mi sindikalni aktivisti Mustafa Bahtijarević i Dušan Benteković. Budući da mi je otac zbog naprednih političkih stavova bio suspendovan, a brat Eugen bio učesnik Oktobarske revolucije (Eugen Birger-Mandrović) Mustafa i Dušan objašnjavali su mi kao mladom šegrtu da sam radnik i da kao radnik pripadam radničkoj klasi koja se bori za stvaranje naprednijeg društvenog poretka. Mustafa Bahtijarević je već tada bio član Partije i radio u Ortopedskom zavodu kao bravar-mehaničar (mnogo kasnije postao je rentgenski tehničar kod dr Jeremića), a pretpostavljam da je član Partije bio i Dušan Benteković. Bahtijarević mi je pristupio kao mladom radniku još u martu 1919. godine. Kao sindikalni rukovodilac uveo me je u sindikalni rad. Bili smo tada u podružnici sindikata metalških radnika jer smo svi bili bravari-mehaničari. Bahtijarević mi je objašnjavao šta je to radnička klasa, kakvi su njeni politički ciljevi, kako se oni putem revolucije ostvaruju, šta je to buržoazija i kako ona iskorištava rad radnika, šta je cilj ekonomske borbe radnika, kakva je po svojoj suštini buržoaska država itd. Sve sam to slušao i bio ponosan što sam radnik.

U sindikalnom radu u Ortopedskom zavodu bili su veoma aktivni: Dušan Benceković (ortopedski bravar-mehaničar), Mustafa Bahtijarević, Štolba (ort. bravar-mehaničar), Branko Djukić (ort. bravar-mehaničar) i njegov otac (bandežista), Albin Klih (ort. bravar-mehaničar), Gregorić (šef radionice) i drugi. Bilo je mnogo veoma naprednih tako da pretpostavljam

da je tamo postojala od 1920. godine i partijska organizacija, koja se razvila iz ranije postojeće socijaldemokratske organizacije. U Ortopedskom zavodu i Ložionici na Predgrađju bili su jedini stvarni metalški radnici u Banjoj Luci. U ovim državnim ustanovama sindikalni i uopšte politički rad bio je veoma intenzivan u cijelom periodu do donošenja Obznane. Čak mislim da je postojala i izravna povezanost sa sindikatom metalaca u Zagrebu.

Znam da su bili česti sastanci u Radničkom domu i da je to bilo mjesto okupljanja ne samo sindikalnih aktivista, već i ostalih radnika. U Radničkom domu uvijek je bilo veoma živo i tu su se povezivali radnici različitih struka i razgovarali o zajedničkim problemima.

U vrijeme radnih pauza u Trapistima uvijek se razgovaralo o položaju radnika, radnom vremenu, niskoj najamini (veoma značajnom pitanju u to vrijeme) i drugim problemima. Stariji radnici upućivali su mlađe ne samo u stručna pitanja, nego i u sindikalni rad. Govorilo se i o Oktobarskoj revoluciji, njenim ciljevima, međusobnom oslovljavanju sa "druže" itd. Tada smo radili u barakama uz sami zid ograde samostana. Tamo smo imali i menzu. Ortopedski zavod bio je svojedobno u rukama trapista, ali je u to vrijeme već bio državna ustanova.

Aprila 1919. godine prešao sam na rad u željezničku radionu Ložionice u Predgrađju, mjesec dana poslije završetka izučavanja zanata. I tu je bila veoma živa sindikalna aktivnost. Među radnicima bilo je mnogo onih koji su se isticali u sindikalnoj aktivnosti. Posebno se isticao Sveto Ljuboja. Njegov brat Savo Ljuboja bio je istaknuti sindikalni i partijski aktivista. Živ politički rad među radnicima Ložionice bio je uslovljen aktivnošću većeg broja politički zrelih radnika, koje ću kasnije posebno spomenuti, a i položajem samih radnika u znaku niske nadnice i neregulisanog radnog vremena. Strojovođe, ložači, tokari i bravari željezničkog čvora u Predgrađju često su išli u Radnički dom, a i učestvovali u svim radničkim manifestacijama 1919. godine. Među ovim manifestacijama posebno bih istakao organizovanu proslavu 1. maja 1919. godine.

Jakov Lastrić došao je u drugoj polovini 1919. godine u Banju Luku i izravno se uključio u sindikalni rad. Naročito je njegova uloga bila značajna u pripremanju štrajka željezničara 1920. godine. Na njegovu inicijativu organizovani su i naši sindikalni sastanci u Željezničkoj stanici kada su postavljeni zahtjevi za osam-satni radni dan i povećanje dnevnica.

Za prvi maj 1920. godine organizirana je priredba u Radničkom domu. Govor je održao Jakov Lastrić koji je govorio o ulozi i zadacima radničke klase i pitanjima klasne povezanosti i organizovanosti. Puna dvorana ga je pozdravila. Zatim su slijedile tačke programa sa recitacijama i pjesmama. Mislim da je program organizirao Mato Mandić. Mato je imao izrazit smisao za glumu, recitacije i pjesmu, uz već poznate organizacione sposobnosti. Mi radnici došli smo okićeni crvenim karanfilima, crvenim maramicama u džepu ili crvenim kravatama. Mislim da nikoga nije bilo koji nije imao nešto crveno na svojoj odjeći. Kad smo izašli van i krenuli prema džamiji (na samom uglu gdje je danas hotel "Palas") napala nas je policija, mada nikakvog nereda nije bilo. Prosto rečeno, imali su namjeru da nas razjure. Bježali smo na sve strane. Došao sam kući sav zadihan, ali mi nisam smio reći razloge moje zadihanosti, mada je i on bio politički napredan čovjek.

U ložioni radio sam kao bravar. U radionici bilo je mnogo zaista vrsnih majstora, naročito mašinbravara. Od njih sam mogao mnogo da naučim. U sindikalnoj i političkoj aktivnosti naročito su se tada isticali: stolar Jurjević (doobar govornik, veoma rječit, žive gestikulacije, jakog i visokog tona kada je govorio), kovač Sveto Ljuboja, tokar Rudolf Roje, Ignac Horvat (poslovođa na opravi lokomotiva), kovač Mihajlo Rogar, tokar ili bravar Tomljanović (Nikica?), Stjepan Plentaj, predradnik Josip Ipolc, neki Pavlović, Petar Marković (bravar), stolar Gajp, tokar Djuro Matanović, strojovođa Rudi Durn, neki Zorić i mnogi drugih čijih se imena ne bih mogao sjetiti.

Posebno bih sponenuo bravara Petra Markovića,

politički veoma naprednog radnika, koji je mnogo radio i na stručnom osposobljavanju mladih radnika. Bio je veoma neposredan, taktičan i pristupačan. Uvijek je bio spreman da svakome pomogne. Sindikalno je bio veoma aktivan.

Stlar Gajp bio je već tada dosta star, barem za mene kao mladog radnika. Bio je vrstan radnik, veoma sposoban i poštivan. Svesrdno je pomagao sindikalni rad.

Tekar Djuro Matanović bio je veoma aktivan u sindikalnom radu, a i jedan metalac Radan, mislim brat Pave Radana. Obojica su bili veoma dosljedni u stavovima i zalagali su se za interese radnika Ložionice.

Strojovođa Rudi Durn bio je aktivan u sindikalnom radu, a i njegov brat, također strojovođa, ali mu se imena ne sjećam. Za Rudi Durna udala se sestra Joze Katušića. Oba brata bila su veoma napredna u političkom smislu.

Na željeznici radio je i Sigler, koji je također bio veoma napredan. Kao i ja radio je u Ložionici na opravkama lokomotiva. Kasnije je otišao u Pilanu i tamo bio povezan sa Franjom Sarafinom.

Posebno se isticao neki radnik po prezimenu Zorić, ali mu se imena ne mogu sjetiti. Isticao se u sindikalnom radu, a i po političkim opredeljenjima.

Dosta je vremena prošlo i teško se čovjek može sjetiti pojedinih imena, ali bi bilo šteta da se oni zaborave, odnosno njihov doprinos u sindikalnom i političkom radu. Ta je aktivnost bila veoma živa sve do Obznane, a i uloga tek osnovane KPJ. Partija je u Banjoj Luci bila i brojčano i po političkoj snazi veoma jaka uprkos nastojanja radikalna i političke vlasti da to onemoguće.

Značajno je svakako organizovanje štrajka željezničara. U pripremi štrajka pored Jakova Iestrića istakao se Sveto Ljuboja. Među inicijatorima za organizovanje štrajka bio je i Rudolf Roje. Sveto Ljuboja i Rudolf Roje posebno su se angažovali da ne bude štrajkbrehera, odnosno da se niko ne sme pojaviti na posao jer će biti izdajica radničkih interesa. Ja sam među njima bio najmladji radnik, radnik bez iskustava kako se i na koji način štrajk organizira. Budući

da nisam bio prisutan kada je donesena odluka da se pristupi štrajku, neobavješten o svemu došao sam na posao. Međutim, radnika na poslu nije bilo. Tu su se našli Sveto Ljuboja i Rudolf Rojc, koji su mi pristupili i rekli da je organiziran štrajk radi osamsatnog radnog vremena i povišenja najamnine i da ne treba da dolazim na posao. Ukoliko bih došao na posao, naglasili su oni, izdao bih svoje drugove radnike i radničke klasne interese. Posebno su mi napomenuli da ne slušam svoga brata Leona Mandrovića, koji je u Predgrađu radio kao prometnik. Tada službenici željezničkih stanica u Predgrađu i gradu nisu štrajkovali, već samo radnici Ložione i oni koji su radili kao strojovođe i ložači na lokomotivama. Razgovor sa Rojcem i Ljubojom pomogao mi je da shvatim gdje je moje mjesto, mada bih ja i bez njihovog objašnjenja bio na strani radnika. Ovaj detalj pominjem zbog toga što je organizacija štrajka bila zaista dobra i što su organizatori predviđjeli i one koji su došli da upozore sve one koji zbog neobavještenosti ili drugih razloga dodju na posao.

Zbog učesća u štrajku bilo je pokapšeno mnogo željezničkih radnika, uglavnom onih koji su bili sindikalno veoma aktivni. Znam da ih je uhapšeno preko 40. Zbog štrajka mnogi su kasnije izgubili mjesto, a neki su i protjerani. Međutim, vlasti su prema Srbima imali tolerantniji stav nego prema svima ostalima. Štrajk su pripisivali "komunističkoj subverzivnoj aktivnosti" čiji su nosioci bili Hrvati i ostali, aktivnosti koja je bila usmjerena protiv srpskih interesa. Sticajem okolnosti u Ložionici je bilo manje Srba nego ostalih, te su politički krugovi u Banjoj Luci to iskoristili kao neku vrstu argumenta da dokažu svoju proizvoljnu tezu. Međutim, kao radnici bili smo jedinstveni. Među nama nije bilo nikakvog podvajanja na nacionalnoj osnovi, mada su neki izvana pokušavali da razbiju štrajk govoreći kako je on protiv Srba. Čak su pokušali da utiču na toj osnovi na neke radnike Srbe. Zahvaljujući političkom djelovanju Partije radnici su ostali jedinstveni, klasno povezani.

Među naprednim radnicima u Ložioni bio je i tokar Antonijević. I on se isticao u sindikalnom radu. Isto tako, isticao se i bravar Šiml, koji je radio na brusilicama.

Dok sam radio u Ortopedskom zavodu i Ložioni stanovali smo u kući Kunšteka, u ulici fra Grge Martića. Porođica Kunšteka stanovala je u prizemlju, a mi na spratu. U toj je kući moj otac umro 1924. ili 1925. godine.

Moj je otac došao u Bosnu iz Hrvatske. Otac i majka nastanili su se u Žepču, gdje je rođen Eugen. Kao učitelji premješteni su u Kotor Varoš, gdje su rođena ostala djeca: Leon, Romeo, ^{MK}Rođo, ja i Jelena. Zbog političkog rada Eugena i njegovog sudjelovanja u velajzdajničkom procesu djacima u Banjoj Luci, a i vlastitih političkih koncepcija, otac je od strane austrougarske vlasti bio suspendovan. Zbog političkog rada i Romea su uhapsili.

Kad je Eugen bio pušten iz zatvora, bio je mobilisan i poslan na front. Na frontu se predao Rusima. Kad je izbila Oktobarska revolucija odmah se priključio boljševicima. Od Eugena primili smo svega dva pisma. Drugo pismo dobili smo 1918. godine. Pisao je i svojoj djevojci Anđelki Srdić. Bila je to velika ljubav. Mislim da se Anđjelka kasnije nije ni udala. Prvu vijest o Eugenu poslije završetka prvog svjetskog rata primili smo od Rešida Kurtagića 1919. godine. Bila je to tužna vijest o pogibiji Eugena kod Čeljabinska. Kako smo čuli, Eugen se tamo i oženio i dobio kćerku Zlatu. Eugen je po prirodi bio nježan, ali veoma hrabar i dosljedan čovjek. Kao djak zanosio se socijalističkim idejama i njegovo učešće u društvu "Jugoslavija" samo je posljedica političkih koncepcija. Sa grupom političkih istomišljenika, djaka Gimnazije u Banjoj Luci, on se često sastajao i dogovarao. Ideja jugoslovenstva provajavala je u njihovim djačkim političkim akcijama. No, o tome mogao bi više reći Rešid Kurtagić, a mislim da je i danas živ i da živi u Zagrebu.

Stanujući u kući starog Kunšteka imao sam priliku da upoznam Edu Kunšteka. Stari Kunštek mučio je šegrtе kroz iscrpljujući rad na zanatu i kroz rad za njegove privatne svrhe. Njegovi su šegrti bili: Rudo Pasarić, Karlo Granić, Petek, Ivica Makor i drugi. Oni i najbolje znaju kako im je na zanatu bilo. Međutim, bio je dobar stolar. Isto tako, dobri su stolari postali i njegovi šegrti. Mada su Kunštekovi bili veoma strogi i naopaki, Edo Kunštek bio je veoma dobar i veoma pristupačan. Koliko su oni bili loši, toliko je on bio dobar.

Njegovi su roditelji bili egoistični i nedruštveni. Znam da su se oni mnogo ljutili kada je u kuću dovodio svoje društve (Viško Vinterhalter, Tankredi Sola, Berko Supek, Fadil Maglajić i drugi). Edo je bio mlađji od mene, ali se primjećivalo njegovo zrelo rasuđjivanje. Malo je mucao, ali ne mnogo tako da mu to nije smetalo da se tečno izražava.

Iz kuće Kumšteka preselili smo se u kuću Djure Volaka, koja se nalazila uz kuću Vinterhaltera u Dobraševoj ulici (danas P. Kočića). Volak je bio veoma dobar i pošten radnik, ali malo osobenjak. Radio je na željeznici i učestvovao je u štrajku. Dolazio je u Radnički dom i bio sindikalno aktivan.

Zaboravio sam spomenuti naše stanovanje u kući Husedžinovića preko puta Crne kuće. Stanovanje u ovoj kući imalo je posljedice na porodicu jer se u to vrijeme moj brat Leon upoznao sa sestrom Viktora i Blaža Gutića, koji su stanovali u blizini, u kući nasuprot ulaga u zatvor.

Gutići su imali brata ~~Miksa~~^{Štefa}, koji je umro mlad od šćerne bolesti, mislim još kao djak Gimnazije. Mislim da je Štef od svih članova porodice bio najbolji, premda se za nikoga iz njihove porodice ne može reći da je bio dobar. Jedino ocenu ne mogu dati o starom Gutiću, ocu porodice, koji je poginuo kao žandarm u borbi sa odmetnicima još za vrijeme Austrougarske. Tada je, mislim, služio u Kotor Varošu. Pretpostavljam da se tu i upoznao sa svojom budućom ženom Katom, ženom koja je bila veoma klerikalno obojena. Poslije Gutićeve smrti, njegova žena Kata ostala je sa petoro djece. Bila je zgodna. Mada je bila bez ikakve škole bila je veoma snažljiva i govorljiva, pravi seljački advokat. Po dolasku u Banju Luku bila je ljubavnica starog trgovca Jovića, što je cijeli grad znao. On ju je snabdjevao sa hranom. Zbog toga su Gutići i mogli živjeti na velikoj nozi, a to im penzija nije mogla omogućiti. Viktor i Blaž Gutić imali su i dvije sestre: Ana (udata za gruntovničara Kuharskog) i Katica. Mislim da je Ana završila krojački zanat i bila je od svih najpoštenija. Viktor i Blaž živjeli su veoma raspušteno. Kao dječaci bili su sirovi, surovi i siledjije.

Katica je bila klerikalac, slika i prilika braće

Viktora i Blaža, a posebno majke Kate. Kasnije je bila aktivna u križarima i svim drugim aktivnostima koje su bile vezane sa klerikalnu djelatnost crkve i krugova bliskih crkvi.

Pošto je brat Leon u četvrtoj godini Učiteljske škole u Sarajevu obolio na plućima, došao je na liječenje u Banju Luku. Kada se oporavio, položio je ispit za grunтовниčара i počeo raditi kao pripravnik u Kotarskom uredu. Moj je brat postao "dobra prilika" za Katicu Gutić i ona mu je stalno navraćala u kancelariju. Napomenuo sam već da su Gutići stanovali u blizini, u jednoj bosanskoj kući na sprat preko puta ulaza u Crnu kuću. Otac naše porodice bio je kategorično protiv veze Leona sa Katicom, ali je stara Kata Gutić forsirala njihovo zabavljanje. Otac je bio protiv ove veze jer je znao kakva je porodica Gutić, a posebno Kata, koja je bila spremna čak i da ubije, a da se poslije toga ispovjedi. Kata Gutić je kumovala planu da moj brat Leon oženi Katicu jer je ona zanjela.

Osim moje majke niko iz naše porodice nije išao na vjenčanje Leona i Katicе. Mislim da su se vjenčali 1917. godine. Djetetu su dali ime Mirko. Mirka je Viktor Gutić politički otrovao. Za vrijeme NDH 1941. godine uzeo ga je za pisara u svoju ustašku kancelariju. Mirka je Viktor potpuno moralno i politički iskvario. Davao mu je i mnogo novaca od onoga što je Viktor Gutić opljačkao. Mirko je dobivao novaca onoliko koliko je htio. Viktor je svojoj sestri Katici dao kuću Božića kod Gradske bolnice.

Leon je postao poslušan pion u rukama porodice Gutić, bolje rečeno, moralna ništarija. Zbog groznog života sa Katicom, u čijim je rukama od početka bio, Leon se propio nalazeći u alkoholu utjehu i zaborav. Po dolasku ustaške vlasti, Leon je postao posrednik u bogaćenju porodice Gutić. Spasio je neke srpske porodice, ali su Viktor i Blaž za to tražili novac, a možda i dragocjenosti. Leona kao zeta Gutići nisu uvažavali, a kada su mu se neki Srbi obraćali da ih spasi nudeći mu novac, on je postupao onako kako su mu Viktor i Blaž rekli u pogledu visine uplate za intervenciju.

Sjećam se da je par dana prije izbijanja rata,

negdje krajem marta ili početkom aprila 1941. godine, došlo do rasturanja nekih letaka. Bili su to leci u slovu i duhu hrvatskog nacionalizma. Ja sam dobio poziv na sud na kojem je stajalo da se pozivam zbog letaka, a u vezi sa svjedočenjem Blaža Gutića. Poziv me je iznenadio jer sam pretpostavljao da se radi o nečem ozbiljnom. Znao sam da su tu umješani prsti Gutića i odmah sam otišao u advokatsku kancelariju Viktora, gdje su kao pisari radili Blaž i moj bratić Mirko.

Kad sam došao u kancelariju i rekao Viktoru da sam dobio poziv za sud "u vezi svjedočenja Blaža Gutića", on mi je bez imalo uzbuđenja rekao: "Nije to za tebe. To je za Mirka. Ti nemaš ništa s tim.", da bi nakon kraćeg zastanka nastavio: "E, i ja sam se nalezao na robiji, a i ti ćeš se nalezati s tom razlikom što nećeš iznijeti živu glavu".

U ovim riječima osjetio sam pretaju. Znao sam da me mrzi kao i cijelu našu porodicu jer nije htio da zaboravi da je porodica bila protiv ženidbe Leona sa njegovom sestrom, kao i to što je Leon na neki način bio ignorisan od porodice baš zbog povezanosti sa Gutićima.

Viktor Gutić bio je na robiji u Sremskoj Mitrovici, ali ne znam koliko i kada. Koliko sam čuo, bio je štrajkolomac i nije htio da saradjuje sa zatvorenicima komunistima, već više sa svojim vlastima, mada je i tu bio u opoziciji.

Nikada ni ja ni moja porodica nije bila u bilo kakvoj vezi sa Gutićima, čak ni onda kada se Leon oženio i dobio sina Mirka Madrovića. Čak se nismo ni posjećivali u cijelom periodu prije rata. Jedino se od nas izdvojio i približio Gutićima naš brat Leon, koga smo sažaljevali, ali nismo ništa mogli učiniti.

Viktor Gutić bio je stariji od mene jedno dvije generacije. Od mladosti bio je kao i majka povezan za klerikalne krugove. Oni su ga i školovali za vrijeme studija, a vjerujem da su i porodici davali novac. Sa popovima i franjevcima porodica Gutić bila je stalno povezana. Blaž i Viktor Gutić postali su sa Feliksom Nedjelskim istaknuti članovi križarskog pokreta, a kasnije i ustaškog. Znam da su se između dva rata sastajali u jednoj kući preko puta Tvornice duhana.

Sjećam se jednog verbalnog duela između Feliksa

i Nikice Pavlića u Hrvatskom domu "Nada". Razgovor je vođen o marksizmu. Koliko se sjećam u razgovoru, bolje rečeno: oštroj polemici, prisustvovao je i sam sudjelovao Ivica Mažar. Stavovima Feliksa Nedjelskog suprotstavili su se Nikica i Ivica, ali je bilo vidljivo da marksizam dobro poznaje i Feliks. No, on je nastojao da marksizma obezvrijedi. Bilo nas je dosta prisutnih koji smo pratili ovaj verbalni spor. Konstatovali smo da je šteta što takav intelektualac kao što je Feliks nije na strani radničkog pokreta.

Kada sam bio otpušten iz Ložionice nisam tražio posao u Banjoj Luci, već sam zbog usavršavanja zanata otišao u Zagreb. Kroz rad u Zagrebu tek sam onda u pravom smislu postao aktivan u sindikalnom i radničkom pokretu.

2. juli 1975. godine

Banja Luka

Miron Mandrović
(Miron Mandrović)

U Zagrebu sam radio u fabrici medicinskih instrumenata, fabrici "Edison-Bell penkala" i dr. U jednom intervalu, mislim 1923. godine, radio sam u Sisku u Tvornici cipela. Tamo sam se aktivno uključio u sindikalni pokret i sticao prva iskustva u sindikalnom radu i organizovanju. Znam da sam učestvovao u štrajku u borbi protiv štrajkbrehera u Tvornici "Han i Netl". U borbi protiv štrajkbrehera radnici su pomagali jedni druge, pa čak i išli tamo gdje je pojedinim radnicima trebalo pružiti pomoć. Na toj se osnovi izgrađivala solidarnost radnika bez obzira gdje rade. U vezi sa ovim štrajkom, sjećam se jednog sastanka u podrumu, gdje smo se dogovarali kako da se suprotstavimo štrajkbreherima. Tu su bili prisutni i neki studenti jer su i napredni studenti pomagali radnike u štrajku i onemogućavanju pristupa štrajkbreherima. Tada je bio prisutan i jedan student iz Banje Luke, ali se ne mogu sjetiti ko je to bio.

Još sam se u Zagrebu uključio u društvo "Prijatelji prirode", gdje je bilo dosta radnika i naprednih intelektualaca. Rad kroz ovo društvo i rad u sindikatu bili su oblici mog uključivanja u radnički pokret. U druženju sa Žerjevom dobivao sam i konkretne zadatke, a svi su oni bili pretežno sindikalnog karaktera. Išlo se čak i na suprotni dio grada ako je trebalo pomoći neku sindikalnu akciju ili štrajk. Skoro da i nije bilo štrajka u tom periodu da tamo nisam išao. Takva je to bila praksa da radnici iz jedne radionice ili tvornice idu da pomažu drugim radnicima.

Došao sam u Banju Luku zbog bolesti oca mada sam dobio ponudu da idem na rad u Njemačku od fabrike koja je radila na montaži postrojenja u Tvornici cipela u Sisku. Rukovodioci ove montaže zapazili su moj rad na montaži i predložili su mi da dođem da radim kod njih. Međutim, otac se razbolio i ja sam se vratio u Banju Luku.

Vratio sam se 1924. godine i odmah zaposlio u Fabrici duhana. Odmah sam se uključio u rad podružnice monopolskih radnika, gdje je najaktivniji bio Jovo Kosić. On je radio u Tvornici, mislim, od 1922. godine. Otac mu je bio brusadž noževa na mašinama za rezanje duhana, a to je bio težak posao i u fizičkom smislu i za zdravlje, a Jovo ga je na tom poslu

naslijedio. Na tom je poslu narušio svoje zdravlje i obolio na plućima. Mada nije primljen za člana KPJ, a imao je političke uslove da to postane, bio je veoma poverljiv čovjek, napredan po političkim pogledima, aktivan u sindikalnom radu. Uživao je veliki ugled među radnicima. U njegovoj kući policija je u nekoliko navrata vršila pretres. Mislim da je 1935. ili 1936. god. umro od TBC. U njegovoj kućici držali smo pored kovčega počasnu stražu. Stanovao je u maloj, niskoj i neuglednoj kućici u današnjoj ulici Milana Radmana. Na grobu je kraći govor održao Kasim Hadžić.

U sindikalnoj podružnici aktivan je bio Martak Štefko. Zatekao sam ga u Tvornici kada sam došao 1924. godine. Mislim da je već tada bio član KPJ. Bio je neobično sposoban u svemu. U stručnom pogledu kao tokar bio je izuzetno dobar radnik. Čak su i iz Zagreba poručivali da on dođe da napravi neke dijelove za kincaparature ili izvrši opravke gdje se tražila velika preciznost. Njegov je učenik bio Idriz Maslo i na njega je Martak i politički uticao.

Mada nije bilo partijske organizacije u Tvornici duhana, osjećalo se da su Štefko Martak i Idriz Maslo članovi KPJ. Oni su i ranije bili članovi neke partijske ćelije, ali ne znam gdje. Rađeći sa Štefkom Martakom, Idriz je izučio zanat u Tvornici duhana i tu ostao sve dok nije izbačen sa posla. Kod Štefka jedno je vrijeme radio kao učenik i Šefket Maglajlić, koji je bio odličan tokar.

Štefko se mnogo družio sa Nemanjom Miloševićem, bratom Vlade Miloševića. Kad već pominjem Miloševića, želio bih napomenuti da je njihova majka Staka prva u Banjoj Luci dala prijedlog da se podigne krematorij. To je posebno uzbuđilo malogradjansku čaršiju, a posebno kler svih konfesija, koji su podigli kampanju protiv nje, a naročito crkva. Zbog toga je imala i neprilike.

Štefko je bio veoma ambiciozan. Bio je široko kulturno obrazovan i ostavljao je utisak intelektualca. Imao je lijepu narav. Svakome je znao prići i naći pogodnu riječ. Bio je tih, taktičan, susretljiv, veoma stalozen, druželjubiv, iskren. U ničemu se nije dao izazvati. Mnogo se družio i sa Pavom Radanom, ali je to njihovo druženje bilo političke naravi.

U kući Štefka Martaka vršeni su i pretresi jer je vlastima bio veoma sumnjiv. Imponovala je njegova načitanost i inteligencija. Dobro je bio verziran i o političkim događajima. Zabavljao se sa Johanom Butorac. Jednom je vozio po prohladnom vremenu motor, vozeći se sa Johanom do kantine njenog oca u Trapistima, nazebao je, obolio na plućima i ubrzo podlegao od tzv. galopirajuće TBC. Bio je negdje na liječenju, ali je ubrzo vraćen da umre kod kuće. Vožnja motorom bila je njegova strast koja ga je koštala zdravlja.

Koliko se sjećam, Štefko je poslije izučavanja zanata počeo u neku pomorsku školu, ali je ubrzo vraćen. Tada je ponovo radio u Tvornici duhana.

Bilo je mnogo akcija na sindikalnom polju, ali se uopšte ne sjećam da je bio organiziran ijedan štrajk poslije 1924. godine u redovima monopolskih radnika. Međutim, stalno je bila prisutna akcija za poboljšanje uslova rada, za više radnih dana u mrtvoj sezoni, za višu najamninu itd.

Musić Idriz bio je u Tvornici duhana član Partije do Obznanе, ali se kasnije politički pasivizirao. U Tvornici duhana radio je kao remenar. Bio je u Opštini odbornik dok je Afgan bio predsjednik, mislim još prije formiranja Vrbaske banovine. Jedno vrijeme nije radio u Tvornici, ali se poslije vratio. Otišao je u penziju 1937. ili 1938. godine.

Tvornica duhana imala je veliki broj radnika koji su bili veoma aktivni u sindikatu i u koje smo se mogli pouzdati. Spomenuo bih radnike koji su bili aktivni u sindikalnoj podružnici monopolskih radnika u predratnom periodu:

Arsenić Leposava, Barunović Zora, Blaženović Jovo (ubijen u Drakuliću za vrijeme poznatog pokolja u februaru 1942. godine), Božić Mara, Čavić Jovanka, Čekić Smail, Čosić Kata, Čejvan Hamid, David Tereza, Dujić Mancika (rođena Rigo), Djekić Sofija, Djelineo Francika, Filipović Kata (udata Džin), Gašpar Ludmila, Gatarić Gospava, Gluhaš Smajo (ubijen od Njemaca u septembru 1944. godine), Gogić Mara, Grahović Ragib, Granić Karlo (stolar), Glamočanin Marija, Hadžihalilović Kasim, Hamula Muhiba, Imamović Esma, Jerenić Rajko, Josipović Mato (stražar), Jovanović Janja, Jovanović (Trkulja) Leposava, Jurić Cvijeta, Jurić Jelena, Katić Rosa, Katić Jakov (volio je piti, ali je uvijek bio sindikalno aktivan), Kolaković Janja (žena Joldžić Branka), Krumovar Ana (umrla na poslu), Krumovar Anto, Kulenović Fetulah, Kuruzović

Vukica, Kusi Šefket (Albanac, veoma aktivan; s njim je radio Kasim Hadžić), Loper Ilinka, Mačković Staka (svekrva Ljubiše Čekrlije), Mahmutefendić Rabiya, Malić Ilija, Malešević Vaso, Mandrović Zora, Martić Jefto (učesnik Oktobarske revolucije, sa Kasimom Hadžićem išao je na pregovore u Beograd), Milkić Zora, Plavšić Veljko, Pavičić Kata (kći zidara Tukića, sestra Ivica Tukića), Pucarević Lenka (Jevrejka, njen sin Sadik Pucarević poginuo je kao prvoborac), Pucarević Savo (muž Lenke), Račan Kata (za vrijeme NDH izdala radničke interese pristupajući ustaškom pokretu), Rađović Dane (poslije je bio jedan od aktivista Jugosava), Ravnig Lenka, Plivac Hafa i Plivac Muharema (kći Havke, sestra Refika i Muharema Plivca koji su poginuli u NOB-i), Slišković Krista (sestra Ivica Makora), Stefanović Veljko, Strelac Mileva (djevojka Vlade Sihrovskog), Šabić Mujo, Šalić Ivo, Stefanac Andrija, Štukelj Slavko, Tadić Ivka (kćerka Katić Jakova, ponovo udata za Kojić Svetu), Todorovac Ibrahim (u toku rata bio u logoru St. Gradiška), Vajrača Meho, Volak Slavica (službenik, kći Djura Volaka), Vučković Aleksa, Vučković Kata (rođena Smut), Živković Boja, Višić Jusuf (stražar) i drugi.

Aktivan je bio i Muhurdarević, ali je on prešao u Jugosavce. Na prijedlog drugova u Jugosavce se upisao i Anto Jakić samo da bi dobio zaposlenje jer su ovi svuda imali prednost pri zapošljavanju. Čim je Anto Jakić primljen na posao napustio je Jugosavce. Zbog političkog djelovanja Ante Jakić otpušten je sa posla. Poslije se zaposlio kao šumar na Šehitlucima.

Prva partijska ćelija u Tvornici čuhana obrazovana je negdje u periodu januar-mart 1934. godine. Mene su u članstvo Partije primili Veljko Djordjević i Pavo Račan. Vjerovatno se moj rad pratio i kada su zaključili da sam zreo za prijem oni su me o tome obavjestili. Tada je za člana Partije primljen i Šefket Maglajlić, ali je on prethodno bio član SKOJ-a. Mislim da je Šefket u SKOJ-u bio od 1932. godine. Kada smo se u vezi formiranja partijske ćelije našli, a susretali smo se kroz rad i ranije, bilo je nekih pitanja oko prijema Kasima Hadžića u Partiju. Naime, pominjalo se da on u nekim prilikama voli i da popije. Ja sam smatrao da Kasim

po svim svojim drugim kvalitetima zaslužuje da bude primljen i da će radnički pokret dobiti ako bude Kasim primljen. Volio je da popije, ali Kasim se nije opijao i nije bio pijanica. Pavo Radan je tražio da pozovem Kasima da s njim razgovaramo. Tada mu je Pavo u mom prisustvu to rekao, odnosno da po svojim kvalitetima zaslužuje da bude primljen, ali mu se zamjera da ponekad zna i više popiti, što je nepoželjno. Tada je Kasim obećao da neće piti, a to je obećanje i izvršio jer je sebe cijelog posvetio političkom radu.

Kasim Hadžić bio je veoma imphlsivan čovjek, ali neobično čvrt kao karakter. Uvijek se zauzimao za radnike i radničke interese. Bio je iskren i volio je iskrenost u svemu. Osobito je bio osjetljiv na nepravde.

Tako je formirana prva partijska ćelija u Tvornici duhana u sastavu: Šefket Maglajlić, Kasim Hadžić i Miron (Miroslav) Mandrović. Nisam posve siguran da li je prvi sastanak održan u mom stanu ili kod Šefketa Maglajlića. Držali smo sastanke i kod Kasima Hadžića. Najviše je ipak sastanaka održano u mom stanu. Kao leđičan stanovao sam u kući Ive Martinovića, koji je radio kao stolar u Tvornici duhana. Ivo je radio zajedno sa Kasimom Hadžićem. Kuća je bila u Ulici muftijina kula. U ovaj sam stan prešao 1932. godine iza smrti moje majke.

Od 1934. godine pa na dalje gotovo stalno su u mom stanu održavani razni sastanci. Osim sastanaka naše ćelije na kojima je ponekad prisustvovao Pavo Radan, u mom stanu održavani su sastanci i drugih drugova. Kad je kome trebalo ja sam sobu za sastanak ustupao. Sama lokacija zgrade i kuća imali su niz prednosti za sastanke konspirativne prirode.

Kad sam se u ljeto 1934. godine oženio sa Zorom Klikić, radnicom Tvornice duhana, ličnom prijateljicom Muhibe Maglajlić, u našem stanu su se održavali i sastanci ženskog pokreta, sastanci grupa aktivistkinja ženskog pokreta koje su radile sa ženama radnicama iz Tvornice duhana.

U našem jednosobnom stanu održavani su razni sastanci. Sjećam se da su dolazili: Nikica Pavlić, Sveto Ljuboja, Pavo Radan, Dušanka Kovačević i drugi. Od aktivistkinja ženskog pokreta u naš su stan dolazili: Muhiba Maglajlić, Mara Gogić, Zora Milkić, Lepa Arsenić, Janja Kolaković, Kata Filipović, Lsvi Lenka (udata za Savu Pucarevića) i drugi.

Zaboravio sam spomenuti da je veoma aktivan u političkom radu do 1924. godine bio Milan Kovačević. Zbog aktivnosti na sindikalnom polju i sumnje da je komunist bio je izbačen iz Tvornice duhana. Budući da nije mogao naći drugi posao otvorio je svoju malu radnju.

Poslije nas trojice u članstvo Partije u Tvornici duhana primljeni su i drugi. Vlado Sihrovski priključen je našoj ćeliji ubrzo poslije njenog formiranja. Pošto na sastanku nije bilo riječi o njegovom prijemu, mislim da je primljen već ranije, a da je tek kasnije priključen. Sihrovski je bio stalno u društvu sa Pavom Radanom, a kod njega je i stanovao. Vlado Sihrovski bio je tehničar, šef tehničke službe, odnosno radione. Zbog svoje "političke nepoćudnosti" bio je premješten u neku drugu tvornicu duhana. Sjećam se da smo mu pripremili ispraćaj u kantini Butorca (oca Vilke Butorca) u Trapistima. Koliko znam, Vlado Sihrovski više nije dolazio u Banju Luku. Znam samo da je bio učesnik NOB-e, ali ne znam kako se njegov rad odvijao dalje, mislim od vremena kad je bio premješten iz Banje Luke.

Zatim su primljeni: Adolf Podgornik (službenik, aktivan igrač RSD "Borac"), Anton Suster (poslovođa mehaničke radione), bravar Anto Jakić, Muhiba Maglajlić (radnica, supruga Šefketa, mislim rođena Dujse), Durbić Ilija (ložać na centrali), Džindić Muharem (stlar), Osmančević Husein (radnik na rezanju duhana), Mladjenović Veljko (rezač duhana), Rajko Jeremić (samo kandidat, obolio je na plućima i otpremljen u Kasindo, u Kasindolu ubile su ga ustaše) i vjerovatno još neko čijeg se imena ne mogu sjetiti. Idriz Maslo je, koliko se sjećam, otpušten sa posla prije formiranja naše ćelije u Tvornici duhana. Mislim da je bio član Partije i Džin Fahrudin. Među službenicima Tvornice duhana mogli smo se kao veoma napredne osloniti na: Bahčijarević Smaila (šef odeljenja za pakovanje), Šubić Zvonimira (službenika jednog odeljenja), Terpin Srećka (Slovenac, šef tehničke službe), Hotić Mehmeda (šefa izrade cigareta), Tore Petra (službenika pakovanja), Štefanac Andriju (službenika) i Kokanović Maru (sestru Slobodana Kokanovića; umrla od TBC poslije Oslobođenja).

Kao što sam već rekao, sekretar ćelije bio je Šefket Maglajlić. Šefketa je u članstvo KPJ primio, koliko znam, Osman Karabegović. Koliko se sjećam, prvo smo u članstvo primili Antu Jakića, zatim Veljku Mladjenovića i Muhibu Maglajlić. Veljkov prijem imao je prednosti i zbog povezivanja sa selom jer se aktivnost Partije u tom vremenu orijentiše i prema selu. Podsjetimo se samo lista "Narodna pravda" i njegove orijentacije političkog djelovanja u selima među poljoprivrednim proizvođačima.

Veljko je bio veoma dobar i pošten radnik. Bio je povjerljiv i na njega se moglo osloniti u svakoj prilici za izvršenje svakog zadatka. U gaju pored kuće Veljke Mladjenovića održan je jedan konspirativan sastanak. Koliko se sjećam, sastanak je održan pred samo izbijanje rata. Bili su prisutni: Djuro Pucar-Stari, Osman Karabegović, Kasim Hadžić, Safet Filipović, Veljko Mladjenović, mislim Dušanka Kovačević, ja i još neki. Znam da ovom sastanku nije prisustvovao Šefket Maglajlić. Ne sjećam se ko me je pozvao na sastanak. Međutim, sastanak je bio kratak. Djuro Pucar izložio je političku situaciju u kratkim crtama i ukazao na potrebu pune pripremljenosti na ozbiljne događaje koji predstoje, a da za te događaje Partija i članovi moraju biti pripremljeni. Ukazao je posebno na opasnost od fašizma. Kada smo se sa sastanka vraćali, onako uzgred, Stari me je upitao od kada sam član Partije. Odgovorio sam mu da sam član od 1934. godine. Tada mi je rekao da se članovi Partije moraju pripremati jer predstoje veoma obimni i složeni zadaci.

Primjetio sam da su za ovaj sastanak postavljene straže, mislim od članova SKOJ-a.

Adolf Podgornik primljen je u Partiju, koliko se sjećam, 1937. ili 1938. godine. Ostavio je na mene utisak veoma finog i ugladjenog čovjeka, iskrenog, dosljednog i svakom pristupačnog. U sredini bio je veoma uvažavan. Odlikovao se taktičnošću u ponašanju. Nada Podgornik, njegova sestra, primljena je za člana Partije nešto ranije. I ona je dolazila u moju kuću na sastanke. Uzgred rečeno, cijela je porodica Podgornik bila politički veoma napredna.

Bravar Miloš Šain bio je veoma borben. Branio je radničke interese veoma borbeno u svakoj prilici, bez uvijanja i dosljedno. Ako je trebalo po određenim pitanjima energično istupiti u interesu radnika uvijek je on tu bio. Otpušten je sa posla kao nepoćudan i nediscipliniran jer se nikada bilo kome nije htio potčiniti, a to je upravi smetalo.

Brusač noževa na mašinama Josip Kivač bio je sindikalno veoma aktivan. Mada nije bio član Partije, uvijek su se članovi Partije i uopšte svi napredni mogli u njega pouzdati. Politički je bio veoma pouzdan, a izvršavao je i povjerljive zadatke. Njegovi politički stavovi bili su opozicioni u odnosu na buržoaski režim. Zbog toga što je bio vlastima politički nepoćudan u par je navrata otpuštan sa posla. Kada je bio izbačen sa posla u Tvornici duhana prešao je na rad u Rudnik "Lauš" gdje nastavlja svoju sindikalnu aktivnost. Mislim da je tamo i primljen za člana Partije. To zaključujem po tome što je prisustvovao na jednom partijskom sastanku u martu 1941. godine, koji je zakasala Zdrava Korda. Prema tome, član KPJ postao je ranije, ali ne znam ko ga je i kada primio.

Pomenuti sastanak u martu 1941. godine održan je u jednoj gostionici na uglu ulice Muftijina kula, a zvala se, čini mi se, "Prebilić". Sastanak je održan u jednoj manjoj prostoriji gostionice, nekoj vrsti separea odvojenog od lokala. Tu u blizini stanovala je i Zdrava Korda. Ona mi je dala i zadatak da na ovom sastanku prenesem partijske direktive o organizovanju političkog rada među radnicima, posebno u sindikatima, rasturanju nekih letaka i prikupljanju crvene pomoći. Zdrava Korda je i ugovorila sastanak. Na ovom sastanku bili su prisutni: kovač Mačković Vlado, Josip Kivač, Šaćir (prezime se ne mogu sjetiti) i, koliko se sjećam, još dvojica. Sastanak je bio kratak, direktivnog karaktera. Izlazili smo jedan po jedan da ne bi bilo sumnjivo. Ja sam išao prvi. U tom smo separeu sedili za stolom uz piće, kao da smo se slučajno našli i sjeli da uz piće porazgovaramo o običnim stvarima.

Vlado Mačković bio je brat žene Ljubiše Čekrlije. Radio je kao kovač i isticao se u sindikalnim aktivnostima. Njegova majka Staka i otac radili su u Fabrici duhana. Posebno se Staka isticala u sindikalnom radu. Vlado Mačković ima i dva brata: Sveto (limar) i Veljko (radio u Malti), ali se

oni nisu posebno angažovali u sindikalnom radu. Porodica je stanovala u očevoj kući, koja se nalazila kraj kuće Durbić Ilije. Poznato mi je da je Vlado Mačković ilegalno radio u Banjoj Luci za vrijeme rata, ali mi nisu poznati detalji tog njegovog rada.

Ranije sam zaboravio da spomenem jednog radnika u Ortopedskom zavodu, koji je neposredno bio povezan sa Štefkom Martakom. Štefko je uticao na njegovo političko opredeljenje tako da je pomagao i neposredno učestvovao u djelatnostima vezanim za radnički pokret. Sindikalno bio je veoma aktivan i izvršavao je mnogobrojne zadatke koji su mu davani. Budući da je bio sklon šali i neozbiljnosti, a volio je i da popije, što mu se inače zamjeralo, nije bio primljen za člana Partije, premda je po svojoj opštoj aktivnosti i političkom opredeljenju to zasluživao. Trenutno se ne mogu sjetiti njegovog imena, ali ću ga kasnije naknadno reći.

7. juli 1975. godine

Benja Luka

Miroslav Miron

(Miron Mandrović)

(N a s t a v a k II.-)

U društvenom životu Banje Luke bilo je 1934. godine zaista mnogo društvenopolitičkog rada na svim poljima. Svuda se osjećala partijska aktivnost, veoma živa i svestrana. Treba da se podsjetimo da je to bila godina osnivanja Kluba akademičara, jačanja političkog rada u "Pelagiću" i RSD "Borac", žive sindikalne aktivnosti u svim podružnicama, godina kada je održana partijske konferencija u Banjoj Luci, godina kada je stasala u političkom smislu čitava jedna napredna i politički uzdignuta generacija mladih SKOJ-evaca i članova Partije, godina kada su obrazovane partijske ćelije na industrijskom principu (Tvornica Duhana i Pilana) itd.

Sjećam se da je tada došlo do nekih sporova generacije mladih članova Partije sa Asimom Alihodžićem oko uloge Partije u "Pelagiću", KAB-u i "Borcu". Mladi članovi Partije (Nikica Pavlić, Ivica Mažar i drugi) nisu se slagali sa nekim stavovima Asima Alihodžića, ali se sada ne mogu sjetiti svih tih detalja.

U to se vrijeme pasivizirao Avdo Čardžić. Ta je pasivnost uslijedila poslije njegovog povratka sa Kongresa u Drezdenu, kada je izvjesno vrijeme odležao u zatvoru. Moram spomenuti da je partijska organizacija tada organizirala slanje materijalne pomoći njegovoj porodici. Nađa su bili teški uslovi života i rada, partijska organizacija je inače vodila brigu o porodicama onih koji se nalaze u zatvoru, a i o samim zatvorenicima, naročito u pogledu slanja hrane i pružanja pomoći porodicama. Ovo je svakako bio veoma značajan rad.

Kao što rekoh, Avdo Čardžić se pasivizirao sve do rata. Poslije rata u aprilu 1941. godine, odnosno u vrijeme uspostavljanja ustaške vlasti, Avdo Čardžić se ponovo aktivizirao, ali je ubrzo bio uhapšen. Iz zatvora je poslan u logor Stara Gradiška, gdje sam ga i zatekao kada sam 1942. godine doveden. Bio je fizički i psihički bolestan, u pravom smislu skrhan. U logoru je ubijen.

U vrijeme prevale u Kostajnici 1935. godine došlo je do hapšenja velike grupe istaknutih komunista u Banjoj Lu-

ci: Veljko Djordjević, Kasim Hadžić, Ethem-Leda Karabegović, Jakob Šmit, Franjo Lemajić, Miloš Popović, Nikica Pavlić, Franjo Sarafin, Ivica Sigler i mnogi drugi. Znam da je velika grupa komunista bila uhapšena, što se odrazilo na partijski rad. Nastupio je sastoj u radu, ali samo kraće vrijeme. Čini mi se da je tada uhapšen i neki Rak, koji je radio na Pilani. Bila su dva brata Rak, ali je samo jedan od njih bio napredan.

Tada je Franjo Sarafin bio protjeran iz Jugoslavije i poslije mnogo peripetija otišao u Španiju da se bori u redovima boraca internacionalnih brigada. Posjećivao sam njegovu kuću, gdje je u veoma teškim uslovima živjela Katica Sarafin sa dvoje nejake djece. Ona je čak odbijala pomoć govoreći da će se nekako već snaći, a da Partija ima druge zadatke koji su značajniji. Jako je teško živjela, više gladna nego sita. Morala se sva posvetiti borbi za život, mukotrpnom radu da ishrani porodicu. Do tada je bila izuzetno aktivna u "Pelagiću" i u radu sa ženama. Bila je veoma ponosna. Mislim da joj se vrlo malo pomoglo u njenim teškim trenucima kada je njen Franjo bio protjeran.

Znam da smo poslije velikog hapšenja komunista u provali 1935. godine preko porodica blali pakete sa hranom u zatvor, a potom i na robiju onima koji su bili osuđeni.

Jakob i Efika Šmit bili su politički veoma aktivni. Oboje su bili članovi Partije. Jakob je bio u partijskoj ćeliji na Pilani, ali ne znam gdje je Efika bila povesana. Sjećam se da sam jednom bio na sastanku u njihovom stanu. Jakob je bio marksistički dobro obrazovan i politički dobro informiran. Znao je osobito mnogo o Oktobarskoj revoluciji. Po prirodi je bio veoma tih, ali veoma radin. Znam da je veomateško živio u stalnoj materijalnoj oskudici. Skoro besplatno radio je namještaj siromašnim radnicima u Tvornici duhana. Bio je susretljiv i uvijek spreman da pomogne. Jedno vrijeme stanovao je u jednoj kući pored Vrbasa na Hisetima, a kasnije je stanovao negdje na Pilani. Njegova žena Efika bila je aktivna u "Pelagiću" i u okviru ženskog pokreta. Ne znam šta je kasnije s njima bilo.

I Ivica Sigler bio je dobro obrazovan u političkom smislu. Bio je dosta otresit, ali veoma taktičan. Ne znam gdje se nalazio za vrijeme rata jer je negdje otišao iz Banje Luke, ali vjerujem da nije izdao radničke interese.

Masovni rad Partije odvijao se u cijelom predratnom periodu kroz aktivnost u raznim društvima ("Pelagić", KAP, "Borac", Prijatelji prirode), odborima sindikata i u okvirima ženskog pokreta, koji je postajao sve intenzivniji. Poseban zadatak članova Partije bio je da predano rade na političkom izgrađivanju radnika, a i na samozgrađivanju.

Sjećam se da je Franjo Sarafin bio dosta uporan u svojim stavovima. Znali smo se često i mnogo angažovati dok on prihvati i usvoji neke stavove. Svoje je mišljenje uporno branio, ali to nije bila tvrdoglavost, već više dosljednost i istrajnost u stavovima dok mu se ne dokaže suprotno. Kada već nešto prihvati i usvoji, bilo je sasvim sigurno da će iстраjati i u tome biti dosljedan.

Zbog anarhizma Ratko Paternoster bio je, mislim oko 1939. godine, izbačen iz Partije. Na jednom sastanku informisao nas je Kasim Hadžić da su nekom kaznom bili kažnjeni Idriz Maslo, Miloš Popović i Asim Alihodžić, ali se nije radilo o njihovom isključenju iz članstva. Na nekom sastanku insistirali su na nekim svojim stavovima koji nisu bili potpuno ispravni, ali se sada ne sjećam o čemu se radilo. To je bilo ocjenjeno kao FRAKCIJONASTVO U PARTIJSKOM RADU. Neki su tada bili "zaobiđjeni", odnosno nisu bili pozivani na sastanke, što je značilo eliminaciju iz članstva bez saopštenja. Tako su bili zaobiđjeni Habija Bećirbašić i Ivica Makor.

Direktor Fabrike duvana Dimitrijević bio je veoma strog, ali veoma korektan kao rukovodilac. Nije volio denuncijacije. Čak i u odnosu na vlast u gradu imao je autoritet.

Zbog nečega ga je Dušan Umičević optužio i Dimitrijević je izvršio samoubistvo na radnom mjestu. Znam da je to bilo u ranim jutarnjim časovima. Na prvi pucanj u kancelariju je uletio Štefko Martak, a zatim smo pristigli Šefket Maglajlić i ja. Na vijest o ubistvu direktora doletili su i ostali radnici. Bili smo iznenađeni jer nismo znali razloge ubistva. Kasnije su se i oni čuli: optužba Umičevića. Javna je bila tajna da se Kremenović Slavica bavljala sa Dušanom Umičevićem, koji je već bio oženjen.

Dimitrijević je volio dobre radnike. Zbog toga je volio i Štefka Martaka i pružao mu zaštitu protiv optužbi.

Bio je veoma fer prema svima koji su kao radnici bili dobri na radnom mjestu. Volio je da pomaže sirotinju i da baš siromašne prima na posao. Znam da je imao jednog sina, ali ne znam šta je s njim kasnije bilo.

Kremenović Slavica bila je veoma lijepa i dobro građena žena tako da su je svi muškarci rado gledali. Radila je kao činovnica u Fabrici duhana. Bila je dobro obrazovana, a prema svima predusretljiva. Bila je dosta napredna i Kasim Rašiću obično javljala šta je u kancelariji čula, a bilo je značajno za radnike. Isto tako, informacije su dobivane i od Mileve Samac i Vukice Kuruzović, koje su radile kao činovnice u računovodstvu. Kad bih ih u radu i političkim opredeljenjima ocjenjivao, najnaprednija od njih bila je Mileva Samac. Međutim, ni jedna od njih nije primljena u članstvo KPJ, ali su sve tri bile napredne po političkim pogledima.

U toku rata Slavica Kremenović bila je uhapšena i zatvorena u Crnu kuću. Znam da je u zatvoru ležala 1942. godine i da je poslije odvedena u logor Stara Gradiška. Mica Gržeta mi je pričala da je pred kraj rata Slavica Kremenović imala nekako sumnjivo držanje, odnosno da su mogli u nju sumnjati. Teško je vjerovati da se dodvoravala logorskim vlastima jer su je ustaše pred kraj rata u logoru ubile.

Nakon samoubistva direktora Dimitrijevića u Fabrici duhana izvršen je pregled poslovanja, ali nikakvog manjka nije bilo. Govorilo se o dva paketa cigareta koje je Dimitrijević navodno pisao u Bos. Gradišku, ali se to nije moglo dokazati. Naime, nikakvog manjka nije bilo. Budući da je Dimitrijević bio ponosan čovjek, sama optužba ga je toliko pogodila da je zbog toga i izvršio samoubistvo, mada se mogao opravdati da je ostao živ. Zbog vasa Slavice Kremenović sa Umičević Dušanom, mnogi su mislili da su tu umješani i njeni prsti, ali je sve to neprovjereno i proizvod pretpostavki iz kojih su se rodile glasine. Bilo nam je žao Dimitrijevića jer je on dozvoljavao sindikalnu aktivnost u Fabrici duhana, a bio je dosta liberalan po svojim pogledima.

Za direktora je kasnije došao Rašić, po opredeljenjima veliki srpski nacionalista i desničar. Posebno je bio zainteresiran za obrazovanje četničkih organizacija po uzoru

na četništvo u Srbiji. Mislim da je on zaposlio nekog Mihajla Lilića (bravara, porijeklom negdje iz Crne Gore), koji je djelovao kao denuncijator. Ovaj Mihajlo bio je veoma podao čovjek, sklon zadirkivanju, neosnovanim optužbama. Sav je bio zadojen nacionalizmom i mrzio je sve što je bilo napredno. Na optužbe Mihajla Lilića direktor Salaj otpustio me je sa posla 1934. godine. Da pokovo budem primljen na posao intervenisao je moj brat Roman Mandrović preko zagrebačkog sindikata i izravno Božidara Adžija, koga je lično poznao. Preko Generalne direkcije u Beogradu i svojih veza Božidar Adžija je intervenisao da budem primljen. Isto tako, za moj prijem zalagali su se i radnici fabrike.

Ovaj isti Mihajlo Lilić denuncirao je Kasima Hadžića i Šerketu Maglajića. Jednom na izlasku iz fabrike poslije završetka radnog vremena Mihajlo Lilić je izazivao Kasima Hadžića, Aleku Vučkovića i Savu Pucarevića govoreći da su komunistički banditi. Bilo je to neposredno poslije mog hapšenja. Kasimu i drugovima sve je to dozlogrdilo jer je njegovo izazivanje prevršilo svaku mjeru. Osim toga, u njima se mnogo toga nakupilo što je ranije činio pomenuti Lilić. Oni su ga tada tako isprebijali da mu više ne pada na um da bilo koga izaziva. Kasim, Aleksa i Savo bili su zbog ove tuče i onesveščivanja Mihajla Lilića uhapšeni. Za njihovo puštanje iz zatvora intervenisao je Branko Čubrilović, ali su ipak kažnjeni globom. Svi su drugovi znali da sam ja ika izbačen sa posla zbog denunciranja ovoga Lilića. Kasimova intervencija da se izmlati bila je dijelom uslovljena i mojim izbacivanjem sa posla zbog podmukle i izdajničke igre ovog čovjeka, moralnog bijednika.

Aleksa Vučković bio je dobar i napredan radnik, veoma borben u svojim stavovima. Međutim, u članstvo Partije nije bio primljen sve do Oslobođenja. Radio je u Fabrici sve do kraja rata jer politički nije bio kompromitovan, a zaštićivao ga je i direktor Sigmund.

Savo Pucarević bio je napredan radnik sindikalno veoma aktivan, kao i njegova žena Pucarević Lenka. U sindikalnom radu ona je bila čak i aktivnija od njega. Savin pa-

storak Sakib, vanbračni sin Lenke, bio je član SKOJ-a, u partizanima je kao prvoborac poginuo 1942. godine.

Partijske sastanke držali smo i u voćnjaku Čerima Čejvana (brata Kane Čejvan), kod današnjeg novog groblja. Bio je tu i manji vinograd sa nekom kolibom za čuvanje alata i zaštitu od nepogoda, gdje se nalazio i pas čuvar. Mjesto je bilo vanredno za ilegalno sastajanje. Tu smo do 1937. godine (u periodu 1935-1937) održali nekoliko sastanaka. Znam da je na ove sastanke dolazio i Favo Račan, a i mnogi drugi samo se danas ne mogu sjetiti ko sve.

Više partijskih sastanaka održano je i kod Milkić Milana i Zore. Milkić Milan je već tada bio član KPJ, a radio je kao mašinbravar na željeznici. Stanovali su na kraju Varičakove ulice kod same željezničke pruge. Milan je bio sindikalno veoma aktivan, snalažljiv i okretan. U političkom radu bio je dosta oprezan tako da se sticao utisak da je ponekada i plašljiv. Umro je za vrijeme tzv NDH jer je obolio i poslan u Zagreb na liječenje. Narodno je tako "liječen" da ubrzo umre. Znam da je Milan Milkić bio član KPJ 1940. godine, ali ne znam gdje je i kada primljen. O tome sigurno mogu nešto da kažu Franjo Destal i Lazo Vidović. U partijskoj organizaciji sa Milanom Milkićem bio je i Anton Martinčić-Džoni. Koliko sam čuo, sin Milana Milkića radi u kombinatu "Incel" i stanuje u zgradi Celuloze na Haništu. Imao je još dva sina. Čuo sam da jedan od njih živi u Čehoslovačkoj.

Anton Martinčić-Džoni radio je kao vodbinstalter, ali ne znam gdje, odnosno kod koga. Bio je veoma napredan i aktivan u sindikalnom pokretu.

Sjećam se da je u Banjoj Luci obrazovana jedna grupa za odlazak u Španiju, ali se ne sjećam zbog čega nije otišla, a ni onih koji su bili predviđeni da idu. Pretpostavljam da je provaljena veza za prelazak preko granice.

Ne znam kako, ali smo čuli da se Franjo Sarafin nalazi u Španiji. Isto smo tako čuli da je i Savo Ljuboja borac internacionalnih brigada. Inače je Savo Ljuboja bio mlađi od Svete Ljuboje. Često je bio hapšen. Neko vrijeme od-

sustvovao je iz Banje Luke. Jedino znam da u Španiju nije otišao iz Banje Luke, već iz nekog drugog mjesta.

Poznajem trojicu braće Šain. Miloš Šain bio je bravar. Jedno vrijeme radio je u Tvornici duhana, a poslije u željezničkoj radionici. Kad je tamo izbačen sa posla otvorio je samostalnu automehaničku radionu i držao autobusnu liniju Derвента-Banja Luka sa dva autobusa. Za otvaranje radionice i autobusne linije pomogao mu je poslanik Pero Kostić, koji ga je dobrim dijelom u tome finansirao. Supruga Pere Kostića bila je kćerka Paskola, ali je umrla pri porodu.

Strahinja-Bane Šain bio je bravar u Tvornici duhana. Umro je na operaciji u Zagrebu oko 1934. godine. Kad je njegov brat Miloš otvorio mehaničku radionu prešao je da radi kod brata.

Kosta Šain uvijek je stvarao neke probleme. Bio je šuster, ali kao obučar nikada nije radio. Kasnije se zaposlio u policiji i radio kao agent u Banjoj Luci. Čuo sam da je poslije rata živio u Nišu.

Najmladji je bio Drago Šain, djak Realne gimnazije, a potom službenik. Bio je ljepuškast. Otišao je sa transportom Srba u Srbiju, ali je došao zbog garaže i mehaničke radionice svoga brata, što je sve preuzeo Mirko Miheljević. Nađao se da sa ustaškim vlastima neće imati nekih većih problema pouzdavajući se u zaštitu porodice Kebac, s čijom se kćerkom ili sestrom on zabavljao. Međjutim, pokazalo se da se u svojim predviđanjima prevario jer su ga ustaške vlasti uhapsile i poslale u logor. Kada sam u novembru 1942. godine doveden u logor Stara Gradiška tamo sam već zatekao Dragu Šaina.

23. juli 1975. godine

Banja Luka

Miroslav Miron

(Miron Mandrović)

(N a s t a v a k III.-)

Dragan Šain jednom mi je u logoru rekao da će moliti zloglasnog ustaškog sveštenika Brekala da ga pošalje za kuhara u logor Jasenovac, valjda računajući da će tako imati priliku da se najede. Dragan je sav od preboljelog tifusa bio ošamućen. Odgovarao sam ga od namjere da preko Brekala traži slanje u Jasenovac. Međutim, nije me poslušao. Pokušao mi je objasniti da je on prije rata Brekalu činio mnoge usluge i da ga je s time zadužio. Brekalo ga je prebacio u logor Jasenovac, ali ne u kuhinju za kuhara, već u lančaru, gdje je bio i ubijen. Mislim da je ubijen 1943. ili 1944. godine, što smo još u logoru St. Gradiška doznali.

Na 19. strani ovih mojih sjećanja zaboravio sam spomenuti ime Dušana Mačkića. Već sam rekao da je radio u Ortopedskom zavodu i da je prešao u Fabriku duhana, gdje sam ga zatekao 1924. godine. Radili smo na pakovanju i punjenju cigareta na mašinama. Sudjelovao je u svim akcijama, ali je njegova neozbiljnost uticala da ne bude primljen u članstvo Partije. Inače, u svemu je bio pozitivan. Na njega smo se uvijek mogli osloniti. Negdje pred rat napustio je Banju Luku i otišao u Srbiju, gdje je otvorio samostalnu bravarsku radionicu i radio kao zanatlija.

Mihajlo Lilić koji je denuncirao Kasima Hadžića, Šefketa Maglajlića i mene napustio je Banju Luku prije okupacije. Poslije rata radio je u Nišu, gdje sam ga susreo za vrijeme jednog službenog putovanja. Mnogo mi se izvinjavao zbog svojih postupaka i molio da ga posjetim u njegovom stanu. Rekao mi je da je uzeo za ženu neku rođaku Rudi Kolaka. Međutim, nisam smatrao za potrebno da ga posjećujem. Isticao je da je postao sasvim drugi čovjek.

U Fabrici duhana radio je kao ložač neki Italo, rodom negdje iz okoline Banje Luke. Mada je bio Hrvat, politički je pripadao ljotićevcima. Imao je provokatorsko držanje denuncirajući napredne radnike. Često je provocirao Kasima Hadžića, Šefketa Maglajlića i sve napredne. Kada je Kasim Hadžić sa Jeftom Martićem išao u Beograd u Generalnu direkciju podnio je obrazloženi zahtjev da se Italo otpusti

sa posla jer unosi nemir medju radnike i svojim držanjem ometa proizvodnju, a svojim pratinjama remeti medjuljudske odnose. Italo je ubrzo otpušten sa posla i nestalo ga je iz Banje Luke, nekako u vrijeme poslije ubistva Poljokana, a govorilo se da je u vezi s tim i taj Italo.

Nekako 1938. ili 1939. godine vidio sam u Banjoj Luci Mилоša Popovića u društvu sa Vilkom Winterhalterom. Čuo sam o Mилоšu kao vrsnom marksisti i dobrom govorniku, ali ništa konkretnije o njemu ne bih znao reći.

Znam da smo u Fabrici duhana organizirali da radnici dolaze na predavanja i priredbe KAB-a. Zbog organizovanja ovih posjeta pozvao me je na saslušanje Bogojevski. U policijskoj kancelariji mi je rekao da mi nije mjesto na priredbama KAB-a. Odgovorio sam da volim predavanja, a isto tako ples i zabavu, a da sve to nije zabranjeno. Upozorio me je da vodim svoju brigu i da se ne upuštam u druge stvari. Bila je to pretaja jer je dva dana prije toga bio izvršen pretres u mom stanu, ali ništa nije pronađeno.

Pred zabranu rada sindikata i zatvaranje Radničkog doma na jedan ili dva dana, negdje pred večer, došli su kod mene Kasim Hadžić i čini mi se Šefket Maglajlić i rekli da podjemo u Radnički dom da nešto iznesemo. Ja sam tada bio blagajnik sindikalne podružnice našeg sindikata i kod mene su se nalazili ključevi. Iznijeli smo tada veliku, ali staru pisaću mašinu koja nam je služila za dopisivanje i pisanje izvještaja. Kupljena je već stara, a ja sam je zatekao kad sam postao blagajnik podružnice. Ne sjećam se koje je marke bila, ali znam da je bila prilično glomazna. Sutradan sam od Ivica Mažara dobio neku potvrdu, koja je služila kao pokriće, da je mašina prodana nekom trgovačkom putniku. Pisaću mašinu je odnio Kasim Hadžić i ona je postala dio partijske tehnike, ali mi nije bilo poznato gdje je odnesena. Tađa smo iz Radničkog doma iznijeli i knjigu evidencije članova sindikata, jednu debelu knjigu većeg formata. Ovu knjigu evidencije odnio je Kasim Hadžić ili Šefket Maglajlić.

Kad je uslijedila zabrana shvatio sam značaj ove akcije. Nije mi poznato kako je Kasim Hadžić doznao da će

uslijediti zabrana. Vjerovatno je to neko dojavio ko je bio dobro obavješten.

Slijedilo je novo pozivanje od strane Bogojevskog. Pitao me je šta je sa mašinom i ja sam mu tada pokazao potvrdu da je prije zatvaranja Radničkog doma prodana nekom trgovačkom putniku kao neispravna. Pokazao sam mu i potvrdu. Bogojevski je uzeo potvrdu i nije mi je vraćao. Bogojevski mi je tvrdio da je iznesena pred samo zatvaranje Radničkog doma, a ja sam odgovarao da je prodana onog datuma koji stoji na potvrdi. Veoma ljut, Bogojevski je preteći rekao: "Naći ćemo tu mašinu! A ti se već pazi!". Pokazalo se da su partijski drugovi bili dalekovidni kad su ranije pripremili potvrdu. Policijski interes za mašinu bio je u vezi s nastojanjem policije da zna ko sve posjeduje pisacu mašinu zbog bojazni od ilegalne partijske tehnike.

Bogojevski me je pitao šta je sa evidencijom članova sindikata i gdje se ona nalazi. Naivno sam odgovarao da mi ništa nije poznato, a da jedino znam da je bila u prostorijama Radničkog doma. Previo sam se da mi nije poznato da je odnesena i da nemam pojma ko bi je mogao odnijeti. Bogojevski bio je zbog toga bijesan. Kako i ne bi kad je konstatovao da su odneseni dokumenti i pisaca mašina ispred nosa policijskih organa, koji su namjeravali da izvrše zaplijenu sindikalne archive.

Učestvovao sam u demonstracijama vezano za anšlus Čehoslovačke u martu 1939. godine i demonstracijama 27. marta 1941. godine. Sve su to bile manifestacije koje je KPJ pripremila.

Pred izbijanje rata održano je više partijskih sastanaka direktivne prirede vezanih za tematiku ponašanja komunista u slučaju izbijanja rata. Sve je mirisalo na rat i o mogućnosti njemačkog napada svuda se govorilo. Opšti stav je bio da se komunisti moraju suprotstaviti neprijatelju.

U ratnim danima Fabrika nije prekidala rad. Za vrijeme bombardovanja njemačkih aviona radnici su se sklonili gdje je ko stigao.

Kad su njemačke trupe ulazile u grad bilo je raznih komentara od zabrinutosti do divljenja o opremljenosti

njemačke oružane sile. Grad je strepio od sudbine u uslovima njemačke okupacije. Jedino su petokolonaši i profašisti likovali. Sve je bilo u znaku neizvjesnosti i neke vrste međuvlašća kada su križarski i proustaški elementi dizali glave.

Mnogi se komunisti još nisu vratili iz vojske, a drugi su se sklonili iz grada jer se nije znalo kakav će stav okupatorske vlasti zauzeti prema komunistima. Znalo se kakav su stav nacisti i fašisti imali prema komunističkim partijama u Njemačkoj i Italiji, a očekivalo se da će odmah takav stav zauzeti i u okupiranoj Jugoslaviji. U tom međuvremenu nikakvih partijskih sastanaka nije bilo, već su se komunisti konsultovali prilikom susreta. Pošto nije bilo progona komunista, članovi partije koji su izbjegli vraćali su se u grad, a i oni koji su bili u vojsci.

Prestala je da radi partijska ćelija u Fabrici duhana, a članovi su se povezivali na teritorijalnom principu. Komunisti su se povezivali po udarnim grupama, odnosno grupama za prikupljanje oružja. Prema uputstvima Zdrave Korde imao sam jedan sastanak sa drugovima sa Lauša, kad je trebalo da prenesem neke direktive. Kasnije je uslijedilo moje povezivanje sa članovima Partije u Bojića hanu, isto tako prema uputstvima Zdrave Korde.

Poslije njemačkog napada na SSSR ja sam pritvoren sa grupom komunista. Međutim, ubrzo sam pušten. Zatim je slijedio moj ilegalni rad sa grupom u Bojića hanu, ali sam negdje u ljeto uhapšen i držan u zatvoru Crne kuće do prednovu godinu 1942. Mislim da sam pušten iz zatvora 31. XII. 1941. Prvo sam bio u ustaškom redarstvu, a potom u Crnoj kući. Često sam vođen na saslušavanja, ali nisam tučen. Zahvaljujući VINEKU, šefu redarstva, pušten sam iz zatvora, ali mi je prethodno Vinek očitao lekciju da budem pametan, da pazim da ne upropastim sebe i svoju porodicu itd. Prema meni i drugima bio je zaista fer i sticao se utisak da želi da pomogne.

Kada sam izašao iz zatvora našao sam se sa Zdravom Kordom. Ona mi je rekla da je provjereno da sam u zatvoru imao dobro držanje i da bi trebalo da se povežem sa Franjom Dostalom.

Ponovno hapšenje uslijedilo je u julu 1942. godine u vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozaru. Smješten sam u zatvor u Poljokanovoj kući. Stanovao sam tada u kući zidara Ivana Milića u današnjoj ulici Milana Radmana. Došli su oko ponoći Kolenić i još 5-6 agenata, među kojima je bio i neki Barišić, koji je djelovao kao konfident, a možda i agent. Pretrssali su cijelu kuću, ali ni tada nisu ništa našli.

Ođveli su me na sprat zatvora u samicu pod samim stepenicama. Slijedila su noćna saslušanja sa obligatnim mučenjima u čemu su prednjačili Vajs i Ferara. Tražili su obaveštenja o komunistima koje poznajem naglašavajući da sve o meni i mom radu znaju, da znaju da sam komunist i da ću se jedino isvući živ ukoliko sve priznam. Vajsov "specijalitet" bio je mučenje olovkom s kojom je pritiskao prste na šaci. Olovka se utiskivala među prste nanoseći užasne bolove u svim zglobovima i kostima prsta. Zatim je olovkom pritiskao vilice, podbradak. Vajs je bio stasom veoma nizak, veoma mršav, jedva težak oko 50-ak kilograma, ali pravi sadista koji je uživao u mučenjima. Kada sam iza oslobođenja Travniku radio na demontaži postorijenja Fabrike duvana u Travniku početkom 1945. godine tamo sam čuo da je Vajs rođjen u Travniku, a da mu je majka bila Jevrejka.

Agent Ferara bio je sadista istog kova, ali je njegova "specijalnost" bila da tuče štapom, šamara i vješa za noge. Od njegovog mučenja skoro sam uvijek padao u nesvijest. I jedan i drugi su praktikovali da za vrijeme mučenja navijaju gramofon ili otvore radio aparat sa muzikom. Objješnog za noge, Ferara me tukao po tabanima tako da su bili u krvi i ranama koje nisu zacjelile ni kada sam doveden u logor. Skoro uvijek krvavog bacali su me agenti nazad u samicu. Negdje pred odvođenje u logor odveli su me u ćeliju gdje je bio Ferid-Rozman Sačić. Inače su praktikovali da zatvorenike prebacuju iz jedne ćelije u drugu. Izvedu zatvorenika iz jedne ćelije ili samice i nakon saslušanja i mučenja ubacuju u drugu ćeliju ili samicu. Kad su me doveli u ćeliju gdje je bio Ferid Sačić on me je jedva prepoznao. Sav sam bio izobličjen i u krvi, no to su za ustaški zatvor bile svakodnevne scene. Čak su u toku mučenja praktikovali da u usta stavljaju prijave ča-

rape. Stalno su izmišljali nove metode mučenja u nastojanju da iznuđe priznanja.

Jednom su mi u ćeliju ubacili nekog kriminalca, po svoj prilici provokatora, koji me je pitao zašto sam uhapšen, da li me i kako muče, kakvi su zatvorenici itd. Međutim, na pitanja nisam odgovarao.

Moja je supruga dobivala krvavi veš iz zatvora. Iz toga je znala da me muče. Kad su me poslali u logor Stara Gradiška u novembru 1942. godine, mojoj su ženi rekli da me više u zatvoru nema i da više ništa ne šalje. Žena je tražila objašnjenja, odnosno obavještenja da li sam uopšte živ, ali joj nisu htjeli ništa reći. Već je pomislila da sam ubijen jer joj nisu htjeli reći da sam upućen u logor. U takvim slutnjama i osjećanjima otišla je do mog brata Leona Mandrovića. Leon je otišao u zatvor UNS-a i tamo dobio obavještenje da sam upućen u logor St. Gradiška.

U zatvoru su jako mučili i Đalka Halimića. Njemu su stavljali i vatru pod tabane tako da su mu stopala bila sva u ranama. Kada je doveden u logor St. Gradiška jedva je još hodao od rana i posljedica potpaljivanja vatre pod nogama. Međutim, sva je mučenja hrabro izdržao.

U jednom pokrivenom kamionu odvezli su nas u logor. Bilo nas je 5-6. Utovarili su nas uveče u sumrak. Od onih koji su tada transportovani sjećam se samo Nermi Dizdarevića i Marije Kaos.

Dok sam bio mučen stalno sam bio žedan, a vodu nisam dobivao. Tijelo je bilo izmrvareno i u visokoj temperaturi stalno sam tražio vodu. Usne su bile sve ispućane, a mnoge skoro krvave, a organizam sav iscrpljen.

U toku saslušavanja tražili su i obavještenja o Ibri Saraču. Pitali su me kakav sam letak davao Osmančević Huseinu, zatim da li su Husein Osmančević i Šefket članovi KPJ, a i niz drugih detalja kojih se ne mogu sjetiti. Vajz je posebno nastojao da otkrije ilegalni rad u Tvornici duhana jer je pretpostavljao da se ilegalno radi. Međutim, od mene nisu mogli ništa izvuci jer sam na sve odgovarao da ništa ne znam, da nikakve veze nemam sa ilegalnim radom i da je cijela moja aktivnost bila čisto sindikalnog karaktera.

Nisam im htio priznati da je Osmančević Hussein negdje 1939. godine primljen za člana Partije i da su u njegovoj kući održavani i sastanci. Znao sam da je u toku rata Hussein nastavio sa ilegalnim radom i da se preko njegove kuće održavala veza sa partizanima. Međutim, o ilegalnom radu ne znam detalje, koji su vjerovatno poznati Šefketu Maglajiću.

Na, da se vratim na period poslije mog puštanja iz zatvora Crne kuće, kada mi je Zdrava Korde rekla da se povežem sa Franjom Dostalom. Franjo je kao krojač radio kod svoga oca. Radnja je bila u Bojića hanu. Pošto je otac bio bolestan sve je poslove vodio Franjo.

Povezao sam se sa Franjom Dostalom. U tom periodu bilo je nekoliko kraćih direktivnih sastanaka, ali su se konkretni zadaci prenosili u izravnim kontaktima. Zadatke sam dobivao od Zdrave Korde, a neke od Franje Dostala.

Na jednom sastanku bio je prisutan i Ivica Stanić, koji je bio pozvan u vezi prikupljanja vojne opreme. Ivica je tada bio narednik u domobranstvu, a radio je u vojnom magazinu. Njegova žena bila je sestra Zere Milkić, odnosno svestika Milana Milkića. Nisam siguran da li je Ivica Stanić bio član Partije.

Par susreta održano je u mom stanu, a jedan sastanak po pitanju sakupljanja oružja održan je u stanu Milana Milkića. Uočio sam da su me drugovi pošteđili od nekih većih partijskih zaduženja, a i znali su da sam kao komunistu kompromitovan. Glavni rad odvijao se preko drugova koji nisu bili kompromitovani, a naročito putem SKOJ-ovske organizacije koja je bila veoma aktivna na sakupljanju oružja i drugog vojnog materijala, a i na izvršavanju drugih zadataka. U tom su radu bili neustrašivi.

Na prikupljanju vojnog materijala bili su veoma aktivni Jovo i Lola Jakovljević (djevojačko prezime: Dujić). Jovo je radio kao strojovodja na željeznici. Mada je i on bio aktivan, daleko aktivnija u ilegalnom radu bila je Lola. U nju smo imali i više povjerenja jer je Jovo volio piti, a takvima se nisu davali obimniji i značajniji zadaci.

Znam da je u njihovoj kući održan jedan značajniji sastanak, ali na tom sastanku nisam prisustvovao. Znam da su u njihovom bunaru bile sakrivene neke bombe.

Šemso Salama nije bio član KPJ, ali je bio jako pozitivan i na njega se moglo osloniti. Davao je pomoć u novcu za partizanski pokret, kao i Plavšić Mileva.

Martinčić Anton-Džoni bio je veoma aktivan, a i njegova žena Katica, koju smo zvali Ketl ili tetka Kata. Ona je bila veoma aktivna u ženskom pokretu, jedna od najaktivnijih u tom dijelu grada. Bila je aktivna i u pomaganju NOP-a, a vjerujem i u ilegalnom radu. Međutim, Džoni se od nje razveo poslije rata, ali ne znam šta je bilo uzrok tome. Katica je radila kao kuharica, ali se ne sjećam gdje. Oboje su bili veoma siromašni i ževjeli su u teškim materijalnim uslovima. Džoni se poslije oženio sa Kevom Šomić, kćerkom podvornika u BUVB (Banovinskoj upravi).

Džoni je bio veoma angažovan u svim akcijama ilegalnog rada na tom području 1941. i 1942. godine, ali se tih detalja ne sjećam. Bio je veoma povjerljiv i izvršavao je mnoge povjerljive zadatke ilegalnog karaktera.

Zaboravio sam spomenuti sve detalje kojih se sjećam iz djelatnosti Ilije Durbića. Ranije sam već rekao da je u članstvo partije primijen 1937. ili 1938. godine. Sjećam se da je bio veoma taktičan i konspirativan u radu. Zadatke je uspješno izvršavao. Kad je negdje pred rat dolazio u Tvrnicu duhana na praksu Milan Radman, ali se tačno ne sjećam godine, preporučio mi je da možemo u našem radu računati na Niku Durbića. Za Niku je rekao da je veoma napredan i da je primijen u SKOJ.

U kući Ilije Durbića održavani su prije rata mnogi sastanci. Na ove su sastanke dolazili Kasim Hadžić, Pavo Račan, a i neki drugi istaknutiji komunisti. Za vrijeme nekih sastanaka stražu su čuvali članovi SKOJ-a, što dokazuje da su ovi sastanci bili veoma značajni. Među onima koji su čuvali stražu bio je i Nikola Durbić. Nikolu Durbića zatekao sam u logoru Stara Gradiška. On mi je tada prvi prišao i upoznao me sa situacijom u logoru, načinu života

u logoru. Posebno je bilo za mene značajno što me je upozorio kojih se ljudi treba kloniti. Mene su logorske vlasti uputile na mješanje maltera na izgradnji nekog objekta. Posao je bio naporan jer sam bio iscrpljen, a i izmrcvaren od prethodnih mučenja. Tada mi je Niko Durbić naročito pomogao jer je mogao konstatovati moje fizičko stanje, a i ponašanje nekog Jevrejina koji je radio kao zapovjednik na ovim građevinskim radovima, a tjerao je logoraše da što više rade da bi se dodvorio upravi logora. Niko Durbić je otišao do poručnika Nemet, ustaškog zapovjednika rada u logoru, i predložio da me prime na rad u bravariju kao dobrog mašin-bravara. Tako sam prešao na rad u bravariju gdje je bilo daleko bolje jer su uslovi rada bili lakši, ali lakši u relativnom smislu. Zbog mog zdravstvenog stanja bio sam u povoljnijim uslovima.

Ovaj ustaški poručnik Nemet bio je iz Pakraca. Bio je ustaški emigrant iz predratnog perioda. Kao čovjek nije bio loš kao ostale ustaše. Sticao sam utisak da je imao dosta ljudskih osobina u odnosu prema ljudima, odnosno logorašima tretiranim kao roblje. On nije ubijao, odnosno bar ja to nisam vidio ni čuo. Čak je insistirao da se logorašima ne smanjuje količina hrane da bi mogli raditi. On je shvatio značaj rada logoraša, ali i to je bilo vrijedno. Kasnije je pao u nemilost. Čuli smo da je odveden u Jasenovac i da je tamo obješen u krugu logora, ali mi nije poznato zbog čega.

Kad je Niko Durbić obolio od tifusa skupljali smo mu hranu da bismo mu pomogli da što prije ozdravi.

Kad smo bili u logoru išli smo na crkvene mise koje su priređivale ustaške logorske vlasti. Tamo smo imali prilike da se susretnemo sa našim drugaricama i da saznamo novosti, odnosno da jedni drugima prenesemo ono što smo čuli. U ženskom dijelu logora bile su sestre Antonija i Dragica Banušić, Ljubica Takerić, Mica Gržeta, Anka Cijan i druge.

24. juli 1975. godine

(Miron Mandrović)

(N a s t a v a k I V . -)

Kad su me doveli u logor smjestili su me u prvu ćeliju. Spavali smo na betonu. U ćeliji su bili: Baručija (mislim Mustafa), Azis Muftić, Ekić Ismet i Ahmet i još jedan. Čini mi se da je to bio Balagija Suljo iz Sarajeva.

Kasnije sam bio prebačen u drugu ćeliju. U toj ćeliji bio je neki Muranović iz Ostrošca, a zvali smo ga Tatak. Po zanimanju bio je pekar. Prethodno je bio u logoru Jasenovac, ali su ga po potrebi prebacili u St. Gradišku. Čuo sam da je od 1919. godine bio član Partije. Sjećam ga se kao veoma dobrog i dobrodušnog čovjeka, plemenitog u svemu. Prije rata često je bio hapšen. Mnogo je znao o Oktobarskoj revoluciji. Prema meni bio je otvoren. Logorašima je pomagao u svemu, u svemu onome gdje je mogao pomoći. Njegovi drugarski savjeti bili su uvijek dragocjeni.

U ovoj ćeliji bili su još i Himzo Pašagić (pekar-ski radnik, ali nije bio iz Banje Luke), Mije Malkoč (iz Bos. Dubice, bio je bez ruke i radio je u logoru na pravljenju ćumura) i još neko. Koliko se sjećam, bilo nas je pet u ćeliji. Bili su to boksovi u koje je moglo stati po šest logoraša na daseke sa strane, koje su služile kao ležaji za po tri logoraša na jednoj i drugoj strani. U prednjem dijelu bile su rešetke.

U jednoj samici sa Mirkom Bobanom (student iz Banje Luke) bio je Irfan Gvoždžar. Irfan je bio sav izmučen i bolestan na plućima. Mislim da je umro negdje početkom 1943. god. Negdje pred smrt dozvolili su mu da može da se izvede iz ćelije. Ustaške vlasti potpuno su ga fizički uništile. Mirko je mogao da izlazi iz ćelije jer su ga vodili na rad u logorsku ekonomiju. Na poslu okopavanja padao je od iscrpljenosti. Kad god je pao ustaša ga je udarao kundakom i nagonio da nastavi sa poslom. U jednoj takvoj prilici Mirko Boban skupio je poslednje snage i oštro reagirao ne misleći na posljedice da ga ustaša može ubiti. Ustaša je, isprasio i snažno rekao: "Evo, pucaj ako si željan hrvatske krvi!". Ustašu je ovo iznenadilo. Ustuknuo je, što nije bilo ustašama svojstveno. Za čudo, nije ga

više tukao. Mislin da je Mirko Boban kasnije bio zamjenjen, ali ne znam s kim i kada. Mirko je bio jako dobar drug. Poslije rata čuo sam da je bio tužilac u Bihacu.

U logoru St. Gradiška bio je i Zvonko Odić. Zvonko je bio jako dobar drug, uvijek spreman ~~knjig~~ da zadnji zalogaj podijeli s drugim. Budući da je bio izvrstan molerski majstor logorske vlasti su ga koristile i za molerske radove van kruga logora. Vodili su ga čak u Bos. Gradišku da moluje stanove nekih funkcionera. Uvijek je u tim prilikama uspevao nešto da proklijumčari u logor: nešto hrane, cigarete i sl. Sve do čega je dolazio uvijek je dijelio sa drugovima u logoru pokazujući tako svoju nesebičnost i drugarstvo. Najvažnije je svakako bilo to što je donosio novosti, saopštenja o onome što se zbivalo van logorskog kruga. To je za nas bilo isto tako dragocjeno kao i hrana. On ne bi povukao ni jedan dim cigarete, a da ne bude spreman da ga podijeli, ponudi i drugu. Zvonko je kasnije bio zamjenjen za neprijateljske vojnike.

U tzv. "X-nastanbi" logora St. Gradiška bili su komunisti, odnosno politički zatvorenici, oni za koje su pretpostavljali da su komunisti i aktivisti NOP-a. Taj je dio zatvora bio nekada za najteže zatvorenike. U posebnom dijelu bili su zatvorenici mahom Srbi. Oni su bili smješteni u većim ćelijama gdje je moglo biti smješteno više zatvorenika. Međutim, pošto su u logor prvi dovedeni Jevreji, oni su se na logorski način života privikli i najbolje snašli. Većina je tada imala mogućnost da jedan dio svoje lične prtljage umese u logor, što sa Srbima nije bio slučaj.

Obični Jevreji koji nisu bili konjunktorni u pogledu stručnih zvanja od interesa za logorske vlasti radili su kao grobari na pokapanju mrtvih. Nakon streljanja većih grupa logoraša streljali su i ove Jevreje grobare kao jedine svjedoke ovih svjerstava. Jedino su Jevreji kao stručnjaci bili pošteđeni, ali su i oni likvidirani pred kraj rata. Od banjalučkih Jevreja bili su u logoru: Sarafić David, Levi, zlatar Aron Samuel, neki Šnajder Bukuz (čini mi se da se tako prezivao) i drugi kojih se ne mogu sjetiti.

Ustaške logorske vlasti odvele su u Banju Luku Davida Sarafića 1943. godine da im pokaže gdje je sklonio zlatu i dragocjenosti. Nije mi poznato da li su ustaše insistirale da im pokaže gdje je sakrio svoje bogatstvo ili im je on predložio kao uslov da ga puste. Čuo sam da su ustaše obećale da će ga pustiti ako im pokaže mjesto gdje je zakopao novac i dragocjenosti. Odveli su ga u Banju Luku, ali se više nije vratio. Više ga u logoru nismo vidjeli, ali smo čuli da je ubijen.

Aron Salom radio je u logoru na popravci satova, ali mi nije poznato čije je satove popravljao. Radio je u jednom odjeljenju na poslovima precizne mehanike.

Aziz Muftić također je bio u logoru. Imao je jako pozitivno držanje. Pošto je prethodno bolovao od tifusa, Ekić Ismet bio je protiv toga da Aziz dođe u našu ćeliju. Međutim, ja sam insistirao da bude kod nas. Aziz je bio čovjek kome se moglo vjerovati, veoma konspirativan. Bođrio je druge i prenosio vijesti. Mnoge stvari doznavao je od Hilmije Cikote koji je radio u vojničkoj ustaškoj brijačnici, gdje su se brižale i šišale ustaše i logorski funkcioneri. Tu je uspjevao da sazna mnoge stvari i prenosio ih drugovima, a među njima i Azizu Muftiću. Kad su ustaše otkrile da konspirativno radi u logoru ubile su Hilmiju, nešto poslije samog napada na Banju Luku u noći 1. januara 1944. godine. Bila je to odmazda za napad partizana na grad, kada je izdata neka interna naredba da se Banjalučani ubijaju za osvetu. Tada je ubijena, koliko se sjećam, i Tukić Ljubica. Tada je ubijeno više Banjalučana, ali se ne sjećam imena. Kada je uslijedilo povlačenje partizana iz grada, data naredba je povučena i grupnih streljanja Banjalučana nije više bilo.

Hilmija Cikota je ubijen ne samo zbog toga što je Banjalučanin, već zbog sumnje u njegovo držanje. I ranije smo Hilmiju upozoravali da bude oprezan. Budući da je bio brbljiv i dosta prgar mnoge mu stvari nismo povjerali. Hilmija je u svojim šalama bio dosta netaktičan, a ne rijetko i neumjestan. Kada su logorske vlasti radi vlastitih prihoda naredile da i ustaše plaćaju za brijačko-frizerske usluge, Hilmija Cikota

Jedva je to dočekaao da pred ustašama to prokomentariše na zaista netaktičan način: "E, neka i vi plaćate! Neke neko i vas pritegne!". Ustaše su to shvatile kao uvredu koju su "naplatile" kasnijim streljanjem.

Čuli smo za streljanja Banjalučana i bili smo svi od reda zabrinuti. Očekivali smo da će nas u ćeliji pobiti. Ubijali su u ćelijama, pa čak i u klozetu. U vrijeme napada na Banju Luku nismo dobivali hranu, a ni izvodjeni iz ćelija. Čim se neko pojavio na prozoru ustaše su pucale. Mnogi su se plašili čak da traže da idu u klozet jer su pretpostavljali da mogu biti ubijeni.

U logoru je bio i Ivica Rolih. Mislim da je doveden u logor prije mene. U logoru je imao dobro držanje. Negdje krajem 1944. godine odveden je na rad u Njemačku sa Sitnica Ahmetom. Ahmet Sitnica bio je šuster, a zbog ilegalnog rada provaljen je u Gornjem Šeheru i sa Dedom Gazićem doveden u logor. Medjutim, Dedo Gazić nije bio dugo u logoru.

Prije rata Ivica Rolih bio je veoma aktivan u radničkom pokretu Banje Luke. Učestvovao je veoma aktivno i angažovano u "Pelagiću" i u svim demonstracijama i štrajkovima. Radio je kod svog oca Šnajdera, a kada su drugi štrajkovali u znak solidarnosti štrajkovao je i on s njima. Kao omladinac bio je primjeran u svemu, u svom ponašanju, karakternim osobinama i aktivnostima. Svuda se angažovao i niti jedan zadatak nije odbijao bez obzira na njegovu težinu. Skoro da nije bilo niti jedne akcije da ga nisam vidio da aktivno u njoj sudjeluje. Djelovao je sistematski i neupadno. Bio je tihe naravi i skroman u svemu. U logoru je imao jako dobro držanje. Pomogao je svakome kome je mogao. Radio je u Šnajderaju i bio jako dobar majstor.

Branko Perđuv radio je kao bruslač u logoru. Bio je veoma čestit. Kad sam ja doveden bio je već u logoru. Kad sam je pušten na slobodu on je ostao u logoru. U logoru je ubijen, ali mi nije poznato kada.

Kakav je bio režim u logoru? Ustajali smo u šest sati, a nekada i ranije ako se to vlastima prohtjelo. Pili smo vodu iz bunara mutnu i veoma bljutavu. Govorilo se da su neki

bačeni u ovaj bunar. Pošto nije bilo druge vode morali smo je piti. U svakom slučaju, bila je nezdrava. Nije bilo svaničnog umivanja. Umivali smo se kako je ko stigao, ako su pojedinci i stigli da se umiju. Dobivali smo neku čorbu od mekinja i komadić kukuruznog hljeba od oko 200 grama za cijeli dan. Kruh je bio veličine šake. Odmah se pojao i skoro ga niko nije čuvao za ostale obroke. Ta je čorba bila bljutava. Jedino što je vrijedilo: bila je topla, što je bilo veoma značajno naročito u hladnim danima. Jelo se usput i odmah išlo na posao, na svakodnevni robovski rad.

Joze Buljan radio je kao logorski kuhar i uvijek je pokušavao da nam ubaci koje zrno više graha u porciju mada je cijeli njegov rad bio pod kontrolom i u prisustvu ustaša. Meso skoro nikada nismo ni dobivali. Jedino ako neki konj bude povredjen da se mora ubiti dobivali smo po komadić mesa, ali su to bile izuzetne prilike. Za ručak smo dobivali najčešće neku kiselu repu, koja inače služi za stočnu hranu. Dobivao se i veoma rijedak grah, kupus, krompir, ali je sve to bilo bljutavo, najsličnije napoju za svinje.

Kad je nešto uspjevao da dobije Joze Buljan nam je nesobično davao. U njega smo imali povjerenje, u uslovima kad se povjerenje lako gubilo. Na nečiju intervenciju iz logora je izašao prije mene.

Obično se radilo do 18 sati sa pauzom sa ručak. Pauza je trajala oko jedan sat. Ponekada se radilo i duže, pa i do u neko doba noći. Tada smo imali pauzu za večeru. Inače se večeralo poslije rada. Za večeru sa dobivao opet neki bućkuriš od svega, a ponajviše vode. Poslije se išlo na spavanje.

Zloglasni pop Brekalo držao je u logoru misu za logoraše, koja se morala posjećivati. U krugu logora rijetko sam ga vidjao, svega nekoliko puta. Ne znam da li je bio stalno u logoru ili je u logor dolazio. Ne, uvijek sam bježao da se s njim ne susretnem. Vidjao sam ga i u ustaškoj uniformi sa pištoljem.

U logor St. Gradiška dolazio je i pop Najstorović-Filipović, zloglasni koljač u Drakuliću i Jasenovcu. Njega smo se posebno plašili jer smo čuli za njega, plašili smo se jer

se pod maskom skrušenog lica prikrivala patološka zločinačka ličnost koja je uživala u ubistvima. Plašili smo se i ustaše Grubišića, koji je nosio naočale. Dolazio je i zloglasni Maks Luburić, Svaki njegov dolazak bio je u znaku ubistava. Uvijek je tada vršeno takozvano "desetkovanje", odnosno izdvajanje i ubijanje svakog desetog u redu.

U logorskoj bravariji radio sam sa Necesi-jem, veoma sposobnim mehničarem i bravarem, stručnjakom u toj oblasti rada. U Zagrebu je uhapšen zbog ilegalnog rada. Radili smo na mašini za pravljenje šusterskih eksera od žice. Kad je bilo jedno takvo desetkovanje stajali smo i nas dvojica u redu strepeći ko će od nas biti deseti jer je ili on ili ja bio deseti. Dok smo stajali u redu u znaku isčekivanja iznenađena je došao zapovjednik logora i rekao da nas dvojicu izdvoje i još jednog bravara (mislím Gržinčića) iz Zagreba jer smo potrebni. Tako nas je slučaj spasio jer je jedan od nas dvojice bio deseti.

Kad sam obolio od bubrega i krvario krv, iz ustaške su bolnice u krugu logora Anto Jurinčić, Mirko Boban i Medo Mešinović ukrali mlijeko, komadić kruha i neke lijekove. Bilo je to veoma rizično jer da su ih uhvatili bili bi ubijeni. Ovo pominjem da bih istakao drugarstvo, nesebičnost, požrtvovanje među logorašima, a ponajviše solidarnost. Sve mi je to u ćeliju donio Anto Jurinčić. Bilo je to nešto prije mog puštanja iz logora.

O ilegalnom radu Mede Mešinovića ne znam ništa. Znam samo da je u logoru imao dobro držanje.

Kad je 1943. godine izbio štrajk gladju u ženskom dijelu logora St. Gradiška, mi smo im tajno doturali hranu i cigarete. U slanju hrane Jozo Buljan bio je veoma aktivan. Preko Jose Buljana i Ruvić Omera dobio sam neku hranu i cigarete, što sam odnio Ljubici Tukerić. Agronom Ruvić Omer radio je u kuhinji sa Buljanom, a čuo sam da sada živi u Visokom. Cigarete sam obično dostavljao Ljubici Tukerić i Mici Gržeti.

U junu ili julu 1944. godine pušten sam iz logora, ali su nas prije puštanja na slobodu odveli u Zagreb. Bila je

to nekakva amnestija kada je oslobođeno oko 35 logoraša Hrvata i Muslimana. Odvedeni smo pješke do Okučana. Neki su pretpostavljali da nas vode na streljanje, što ne bi bilo ništa neobično. Međutim, te se pretpostavke na našu sreću nisu obistinile. Ukreani smo u vagone za stoku i dovezeni u zatvor UNS-a na Savskoj cesti. Od Banjalučana u ovoj je grupi osim mene bio i Nermi Dizdarević. U ovom zatvoru ostali smo oko tri dana. Neko nam je održao govor, mislim baš pop Filipović, da smo "zlatna podloga hrvatstva i da treba da radimo za dobro NDH" itd. Zatim smo pušteni kućama.

Sa dobivenom propusnicom preko Okučana doputovao sam u Banju Luku. Ponovo sam radio u Tvornici duhana, ali sam bio obavezan da se svaka tri dana javljam Ustaškom redarstvu. Budući da je na radnom mjestu bilo zaista mnogo posla oko štelovanja i popravki mašina, na traženje direktora Sigmunda dobiveno je odobrenje da se ne moram lično javljati, već je preko uprave slano obavještenje da se nalazim na poslu. Tako mi je dobro došlo da se ne moram lično javljati u Ustaško redarstvo, što mi je bilo veoma mrsko.

Premda sam tražio partijsku vezu, nisam se povezao. Po dolasku prvih partizana u septembru 1944. godine pokušao sam se iz grada na slobodnu teritoriju. Tek tada sam se mogao oporaviti od fizičkog i psihičkog stanja od posljedica mučenja u zatvoru i boravka u logoru. Sa porodicom otišao sam u Prijedor. Milan Vrhovac je dao nalog da idem u Sanski Most, gdje sam se javio Šefketu Maglajliću u Oblisni komitet. Šefket mi je omogućio da se oporavim poslije čega sam otišao u Prijedor i radio u Oblisnom odboru na poslovima organizacije rada (otvaranje i rad radionica), a i na poslovima političkog karaktera. U Prijedoru sam bio član partijske ćelije u kojoj su još bili Ibro Karabegović, Mehmedalija Mešinović i još neko.

Međutim, ubrzo je stigao posiv iz Komande mjesta da se jave svi oni koji su radili u Fabriki duhana. Javili smo se svi koji smo tu bili: Branko Goronja, Terena Davidović, Džumišić Mesud-Raga i drugi. Bilo nas je 8-10. Nema su imenovali za vodju grupe i saopštili zadatak da krenemo za Travnik radi demontaže strojeva Fabrike duvana u Travniku. Nje-

mačke snage nafilale su iz pravca Sarajeva i pretila je opasnost da će potisnuti naše snage i osvojiti Travnik. Zbog toga je trebalo demontirati postrojenja da ne bi pala neprijatelju u ruke pred samo oslobođenje zemlje.

Preko Mliništa stigli smo u Jajce i odmah produžili za Travnik. Na tom putu plašili smo se da ne naletimo na bande četnika koje su se vrmale u našoj posadini. No, ipak smo sretno stigli. U udarničkom radu vršili smo demontažu mašina koje smo odmah slali u Jajce. Prvu demontažu izvršili smo za nekoliko dana, a cjelokupna demontaža trajala je oko dva mjeseca. Ostale su samo dvije mašine koje su radile cigarete za potrebe ZAVNOBiH-a. Pošto nije bilo cigaretnog papira za proizvodnju cigareta trebalo je papir negdje naći. Čuli smo da se dosta velike količine ovog papira nalaze po privatnim kućama, razumije se pokradene. Preko Muše Hasanbašića, koji je tada radio u OZN-i u Travniku, uspjeli smo da dobijemo bobine (kružne bale) cigaretnog papira nađene po privatnim kućama. Tako smo osigurali da proizvodnja cigareta i dalje teče. Tada je tu radio i Ivica Gelinec, koji je stanovao u krugu Fabrike duhana. Tu sam dobio dva vrsna majstora, Ramića i Perčinlića, koji su radili na mašinama.

Mašine koje su bile evakuisane u Jajce bile su smještene u nekom magazinu. Poslije završetka rata Fabrika duhana u Travniku radila je izvjesno vrijeme, a onda je rasformirana. U Banju Luku je došla samo jedna mašina, a ostale su odvezene u Sarajevo.

Ervih dana nakon oslobođenja Banje Luke naredjeno mi je da odmah sa Smajom Bahtijarevićem krenem za Banju Luku. Dobili smo naredjenje da preuzmemo Fabriku duhana u Banjoj Luci. Smajo je bio direktor Fabrike, a ja tehnički direktor i sekretar partijske organizacije.

Na putu za Banju Luku u Jajcu sam od Nike Jurinčića i Šefketa Maglajlića dobio konkretni zadatak da radim na obrazovanju sindikata u Banjoj Luci. Imenovali su me u Inicijativni odbor.

Dobili smo demobilizirane borce za radnike. Osnovni je problem bio osigurati proizvodnju, a istovremeno obezbijediti smještaj i ishranu za radnike. Sve to nije bilo

tako jednostavno.

Osim redovnog rada u Fabrici duhana bio sam i društveno angažovan. Priznat mi je neprekidni partijski staž od 1934. godine. Biran sam u Opštinski i Sreski komitet KPJ, a kasnije izabran za delegata na V Kongresu KPBiH i IX Kongresu SKJ.

U Fabrici duhana obrazovali smo 1945. godine partijsku ćeliju. Koliko se sjećam, u partijskoj ćeliji bili su: Kata Filipović, Hamid Čejvan, Aleksa Vučković, Muharem Džindić, Antonija Banušić, Sulejman Djelić, Riko Durbić, Vlado Jurić, Danica Kojić, Milan Pandža, Antun Suster, Hasen Sikirić i drugi. Nosioci cjelokupnog rada bili su svi radnici, ali je glavni teret bio na članovima Partije, koji su radili neumorno na svim zadacima od stručnog i ideološkog osposobljavanja radnika pa do zadataka na formiranju i radu fabričke menze.

Iz partijskog života u predratnom periodu teško se sjetiti svih detalja jer je mnogo vremena prošlo pa se i miješaju podaci i zaboravljaju neke značajne činjenice. Pošto niko od nas nije vodio dnevnik, a to bi bilo veoma opasno u slučaju provale, zaboravljaju se godine zbivanja, a i mnoge značajne činjenice. Nekih se detalja ipak mogu sjetiti. Znam da u našoj Fabrici nije postojala nikakva ženska partijska ćelija, a takve posebne ženske ćelije nije nopšte bilo u Banjoj Luci. Međutim, postojale su ženske čitalačke grupe čiji su nosioci rada bile žene i djevojke članovi Partije i SKOJ-a. Zbog toga je moguće da je neko ove čitalačke grupe u Fabrici duhana i Pilani mogao smatrati partijskim ćelijama. To govorim jer siguran sam da su u našoj fabrici u jednoj ćeliji bili muškarci i žene.

Rad sa ženama na njihovom kulturnom, prosvjetnom i ideološkom izgrađivanju bio je važan zadatak u ideološko-političkom radu, a njegovo je sprovođenje imalo masovniji karakter. Postignuti su i izuzetno dobri rezultati jer su se mnoge žene politički tako usdigle da su postale ne samo kandidati, već i članovi Partije i SKOJ-a. Ženski pokret imao je i svoje samostalne i veoma značajne

akcije, sve u duhu partijskih smjernica.

Ljubišu Čekrliju upoznao sam u predratnom periodu. Znam da je bio veoma aktivan u KAB-u. S njim tada nisam imao političke kontakte, ali sam ga bolje upoznao u logoru. Znam da je pušten iz logora prije mene, mislim 1943. god. ali ne znam u kom mjesecu. U logoru je imao dobro držanje.

Filipović Safeta-Frica znam iz predratnog perioda. S njim sam bio na nekom ilegalnom sastanku, ali se ne sjećam kada i gdje. Kada smo se susretali ponekad mi je davao neke konkretne zadatke ili za mene izravno ili da ih prenesem Kasimu Hadžiću. Ne sjećam se da je zalazio u "Pelagić" prije rata, vjerovatno da bi bio što manje zapažen. Inače je po prirodi bio veoma neposredan, taktičan i veoma društven. Zahvaljujući ~~je~~ njemu, meni je poslije rata povećana penzija. Jednom me je pitao za visinu penzije, a kada sam mu odgovorio, zaključio je da je veoma niska uzimajući u obzir ilegalni rad od 1934. godine.

Safet Filipović bio je u logoru Jasenovac, ali je zamjenjen ili pušten 1942. godine. Po prirodi bio je veoma skroman. Znao je da se postavi prema svakom, neposredno i ljudski. U partijskom životu uživao je autoritet.

Branko Pajić bio je član KPJ još prije rata. Mislim da je primljen za člana kad i Ivica Tukerić. Sjećam se da je jednom bio na sastanku kod Ferida Sačića. Na sastanku su bili prisutni: Branko Pajić, Ivica Tukerić, Branko Djukić, ja i još neko. Bilo je to negdje oko 1937. godine. Znam da je sastanak bio direktivne prirode, ali se ne sjećam tematike.

Mislim iste godine bio sam sa Kasimom Hadžićem na sastanku u kući Mirka Višnjica. Sem nas trojice bila su prisutna još trojica. Dobro se sjećam da nas je bilo šest. Tematika je bila vezana za rad u "Pelagiću". Mirko je vodio ovaj sastanak, a trajao je oko pola sata. Radilo se o nekoj akciji koju treba sprovesti. Šefket Maglajlić nije bio na ovom sastanku.

25. juli 1975. godine

Banja Luka

Mandrola Miron

(Miron Mandrović)

1

2

3

4

5

M A N D R O V I Ć M I R O N

Rodjen 23.maja 1903.godine u porodici učitelja Eugena Mandrovića i majke Jelene.

Otac Eugen rodjen je u Našicama, a učiteljsku školu završio je u Petrinji ili Sisku. Eugen Bürger dobio je od Zemaljske vlade u Zagrebu odobrenje da promjeni prezime u Mandrović. Eugen je uzeo prezime svoje žene Jelene.

Stric Jelene, Mandrović Adam, bio je poznati glumac.

Eugen Mandrović preseljava se u Banju Luku 1908. ili 1909.godine. Radio je kao učitelj u osnovnoj školi kod mosta na Vrhasu, u zgradi koja je poslije potresa srušena.

Miron je pohađjao osnovnu školu kod Bijelih časnih sestara. Po završetku osnovne škole upisuje se u Realnu gimnaziju 1916.godine.

Zbog revolucionarnih stavova Eugen je bio suspendovan kao učitelj. Da bi izdržavao porodicu Eugen je tražio zaposlenje. Zahvaljujući ljekaru dr. Helsmannu, Eugen je primljen za učitelja u Ortopedski zavod. Zalaganjem Eugena, Miron je primljen na zanat u Ortopedski zavod u Trapistima, pošto je u međjuvremenu napustio gimnaziju u Banjoj Luci.

Miron je završio zanat ortopedskog mehaničara u Trapistima. Po završetku zanata, kraće vrijeme radi u Ortopedskom zavodu "Marija Zvijezda".

Još u toku učenja zanata uključuje se u sindikalni rad izvršavajući zadatke koje su mu davali Mustafa Bahtijarević i Dušan Benteković. Oni su znali za napredne stavove njegovog oca i kao progresivnom dječaku pristupili su njegovom sinu.

Ubrzo prelazi na rad u željezničku ložionu na Predgradju. U ložionici radi kao bravar. U ložionici se odmah uključuje u sindikalni rad.

U sindikalnom pokretu radnika željezničke radionice naročito su se isticali Ljuboja Svetozar, Zorić, Rojo, Antonijević,

kovač Rogar, Šiml i drugi.

Nakon štrajka željezničara odlazi u Zagreb gdje traži zaposlenje. U Zagrebu se uključuje u rad sindikata URS-a. Tamo je bio povezan sa Žerjavom, Žuglom i Bobinom. Bobinac je vodio Mirona u sindikalne akcije, proslave 1. maja itd.

U Zagrebu je imao operaciju nepca 1921. godine. Operisao ga je prof. dr. Budisavljević.

Po povratku iz Zagreba, gdje je stekao iskustva iz sindikalnog rada, zapošljava se u Fabrici duvana.

Primljen je u KPJ 1934. godine. U prvoj partijskoj ćeliji Fabrike duvana bili su Šefket Maglajlić, Kasim Hadžić i Miron Mandrović. Kasnije su bili primljeni: Vladimir Sihrovski, Muharem Djindić, Anto Jakić, Husein Osmančević, Muhiba Maglajlić i dr.

Kasim Hadžić nekoliko mjeseci stanovao je kod Mirona ^u predgrađu, odnosno u naselju na Pilani.

Jednom prilikom, na prijedlog Štefa Martaka, Štef i Miron otišli su u kuću AKIFA ŠEREMETA. Napravili su mu mesin-gani obruč za sto u dnevnoj sobi.

Podatke dao

Miron Mandrović
Mandrović Miron Miron
9. januara 1978. godine

Arhiv Bos. krajine B. Luka

ABK